

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen
(1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek**

Beek, J.L. van

Citation

Beek, J. L. van. (2009, November 25). *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek. Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Selectie- en vertaalstrategie in het Eerste Collatieboek

SELECTIE VAN AUTEURS EN WERKEN IN HET LATIJNSE EN MIDDELNEDERLANDSE COLLATIONALE

Binnen de Moderne Devotie werd de waarde van een tekst niet afgemeten aan zijn vermogen om de lezer intellectuele uitdaging te bieden, maar om tot devotie op te wekken.¹ Uit de literatuur uit de omvangrijke kerkelijke traditie selecteerden de devoten weloverwogen materiaal dat ingezet kon worden voor het eigen vormingsideaal. Deze opzettelijke intellectuele zelfbeperking blijkt overduidelijk uit het door Geert Grote opgestelde leesprogramma dat maatgevend werd voor de gehele devote beweging. Hoewel Grotés eigen werken getuigen van een grondige juridische, theologische en filosofische scholing, brengt hij in *De sacris libris studentis* de studie terug tot het essentiële, eenvoudige tekstmateriaal dat het leven tracht te vormen naar het apostolische ideaal. In de rangorde van Grote staan het evangelie en de literatuur van en over de woestijnvaders bovenaan, gevolgd door de apostolische brieven en Handelingen. Hierna volgen de ‘*libri devoti*’ van Augustinus, Bernardus en werken als het *Horologium* van Henricus Suso. Bijbelcommentaar van de kerkleraren en kerkelijk recht bevinden zich onderaan de lijst, waarop scholastiek, mystiek en dogmatiek ontbreken.

In de omgang met de literatuur van de vaders stond niet een extensieve studie van de bronnen centraal, maar een intensieve omgang met een beperkt aantal teksten. Voor de juiste omgang met deze teksten was een compleet systeem ontworpen. Aan de basis van dit programma van spirituele oefening stonden Florens Radewijns en Gerard Zerbolt. Hun traktaten bieden leesinstructies, maar tegelijkertijd zijn zij als bloemlezing een voorbeeld voor het juiste gebruik van de literatuur van de vaders. In de loop der tijd vond overigens wel een ontwikkeling plaats in het boekgebruik: de *libri devoti* uit de hoge en late Middeleeuwen en werk uit eigen kring kregen een steeds belangrijker plek ten koste van de patristische literatuur. In de *rapiaria* werd deze laatste gereduceerd tot een verzameling van gezegden en exempelen. De *rapiaria* benutten ook graag de werken van en over de woestijnvaders, die hier vanwege hun episodische en aforistische karakter naadloos bij aansloten.

1 Het nu volgend betoog is gebaseerd op Staubach 1997b, m.n. p. 411-440 en Kock 1999, p. 111-222. Zie ook Staubach 1994.

Ook de volkstalige literatuur die in devote kring circuleerde en waaraan in toenemende mate behoefte bestond, was aan grenzen gebonden. Als belangrijkste principe gold dat zij qua inhoud en stijl overeen diende te komen met de werken van de kerkleraren en dat zij uitsluitend betrekking zou hebben op het morele leven. Tot de aanbevolen teksten behoorden de evangeliën, heiligenlevens en een beperkt aantal boeken (op naam) van Augustinus, Gregorius en Bernardus van Clairvaux. Reeds bestaande vertalingen, zoals die van de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus en de *Vitaspatrum* werden benut, maar er werden ook eigen vertalingen vervaardigd, van complete werken tot korte citaten in verzamelingen voor privégebruik en systematisch aangelegde verzamelwerken die bestemd waren voor de vorming van novicen of voor collatieleiders.

Nikolaus Staubach noemt het *Eerste Collatieboek* van Dirc van Herxen een ‘revealing and representative testimony to the reception of the Church Fathers in the vernacular’.² Is het inderdaad zo dat de bronnen die in het *Eerste Collatieboek* benut worden, niet afwijken van de binnen devote kring aanbevolen literatuur? En gaat dat ook op voor het Latijnse *collationale*? De dissertatie van Knierim biedt een opsomming van auteurs die Dirc van Herxen in dit laatste verzamelwerk citeert.³ Bovenaan staan Bernardus van Clairvaux, Gregorius, Augustinus, David van Augsburg met zijn *Profectus religiosorum*, Hiëronymus, Thomas van Aquino en Johannes Chrysostomus. In de lange lijst die zij geeft, worden ook Johannes Climacus, de *Vitaspatrum*, Hugo van Sint-Victor, Beda, het *Horologium* van Henricus Suso, de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus en Petrus Damianus genoemd.

Onder de naam van favoriet Bernardus van Clairvaux wordt in het Latijnse *collationale* inderdaad naar veel werken verwezen: naast de *Sermones de diversis* en de *Sermones super Cantica* ook naar *De XII gradibus humilitatis*, *De consideratione* en ook pseudo-werken als de *Meditationes* en de *Epistola ad fratres de monte Dei*. Bij Gregorius gaat het voornamelijk om diens *homiliae* en de *Moralia in Job*.⁴ In geval van Augustinus worden tal van werken genoemd: naast preken, brieven en zijn kloosterregel ook *De civitate Dei*, *De libero arbitrio*, *De opere monachorum*, *Confessiones*, *De sancta virginitate*, *De trinitate* en *Contra Julianum*.

Werken uit eigen kring worden niet veel aangehaald: in de rubriek ‘De vestibus humilibus’ is een groot deel van het traktaat van Gerard Zerbolt over eenvoudige kleding opgenomen en voor ‘De ammonicione’ is een deel van het zesde hoofdstuk uit Zerbolts *Super modo vivendi* gebruikt.⁵ Slechts één keer wordt verwezen naar ‘magister Gherardus’.⁶ Andere opmerkelijke zaken zijn het traktaat *De quatuor instinctibus* van Heinrich von Friemar de oudere, dat (gedeeltelijk?) in de rubriek ‘De instinctibus’ is opgeno-

2 Staubach 1997b, p. 437.

3 Knierim 1926, p. 134-135. Knierim kent alleen hs. U-lat en niet hs. B.

4 Een enkele keer wordt ook verwezen naar de *Regula pastoralis* en de *Dialogi*.

5 Zie volgende paragrafen.

6 Hs. B, f. 48r (in de rubriek ‘De peccatis venialibus’). In hs. U-lat is er in de marge nog extra bijgezet ‘magister Gherardus Groet’ (f. 76v). John Van Engen wijst erop dat de tekst van de rubriek ‘De laude bone societatis’ (Hs. B, f. 127r-128r) ook voorkomt in de novicenpreken van Thomas van Kempen. Hij is van mening dat laatstgenoemde de preken overnam uit broeder- en zusterkring en aanpaste. Het is niet zeker of Dirc van Herxen zelf de auteur is van de tekst of een derde partij. (Van Engen 2008b, p. 175-176.)

men, overigens onder de naam van Henricus de Hassia. Het gaat hier om het in West-Europa populairste werk over het thema van de onderscheiding van de geesten.⁷ Ook Petrarca heeft een plekje gekregen: in de rubriek 'De innocencia' staat een klein excerpt uit *De vita solitaria*.⁸ Een andere bijzonderheid is dat handschrift B in vijf rubrieken behoorlijk grote stukken heeft ontleend aan het *Diadema monachorum* van Smaragdus († 830).⁹ Deze Smaragdus was tijdens de regeerperiode van Karel de Grote abt in Lotharingen en actief bij diverse kloosterhervormingen betrokken.¹⁰ Er zijn verschillende werken van hem overgeleverd; de twee belangrijkste zijn een commentaar op de regel van Benedictus en het *Diadema monachorum*, een handboek voor monniken met beschouwingen over het contemplatieve leven. Belangrijke inspiratiebronnen voor Smaragdus zijn de oude monastieke traditie en die van de oosterse Kerk. Via *florilegia* zijn het commentaar op de regel en het *Diadema* wijd verspreid geraakt en verankerd in de West-Europese spiritualiteit. Mogelijk heeft ook Dirc van Herxen via een bloemlezing kennis gemaakt met het werk van Smaragdus.¹¹

Een ander punt dat hier alleen aangestipt kan worden, is het veelvuldige gebruik van Bijbelcitaten. Het lijkt erop dat deze niet alleen voorkomen in excerpten ontleend aan andere bronnen, maar ook in tekstgedeelten waarvan wordt aangenomen dat zij door Dirc van Herxen zelf zijn gecompileerd. Ook de exempelen die in handschrift B enkele keren voorkomen, zijn soms aan de Bijbel ontleend. Zij verwijzen onder andere naar Oudtestamentische boeken als Genesis, Exodus, Jozua en Koningen.¹²

Dit alles overziende, lijkt het erop dat Dirc van Herxen veel bronnen gebruikt in de lijn van de aanbevelingen van Geert Grote. Toch zijn er enkele opvallende zaken die nader onderzoek vergen: de ontleningen aan Thomas van Aquino en aan de 'hogere' werken van Augustinus zoals die over de vrije wil en de Drie-eenheid. Ook Heinrich von Friemar, Petrarca en Smaragdus staan niet op Grottes lijst, maar van hen is bekend dat zij in devote kring vaker werden gebruikt. Zo zijn *De quatuor instinctibus* en het *Diadema monachorum* ook te vinden in de catalogus van het regulierenklooster Zevenborren, waarin een uitgebreid leesprogramma voor het gehele jaar wordt geboden. Ook Petrarca staat hierin opgenomen, zij het met zijn *De viris illustribus*.¹³ Van *De vita solitaria* we-

7 *Verfasserlexikon* 1981, dl. 3, kol. 730-737. In het traktaat gaat het over de vier ingevingen die in de menselijke ziel strijd voeren: de goddelijke en die van de engelen wordt tegengewerkt door de duivelse ingeving en de menselijke ingeving vecht tegen de genadegaven.

8 Hs. B, f. 39r ('Franciscus Petrarcha in libro de vita solitaria').

9 Het gaat om de elkaar opeenvolgende rubrieken 'De peccatis', 'De cogitatione', 'De sermone et locutione', 'De multiloquio quam nocivum sit' en 'De collatione' (f. 41v-46v). Het lijkt erop dat de inhoud van de laatste vier rubrieken geheel aan het *Diadema* is ontleend. In hs. U-lat ontbreekt het *Diadema*. De laatste vier rubrieken komen hierin niet voor en de rubriek over de zonde verwijst niet naar het werk.

10 Zie Leclercq 1984 over Smaragdus' leven, werk en spiritualiteit.

11 Een van de handschriften waarin Dirc van Herxens traktaat *De utilitate monachorum* is overgeleverd, bevat overigens ook het *Diadema monachorum*; zie bijlage 1.

12 Zie Hs. B, f. 52v (Genesis 25, over Esau die zijn eerstgeboorterecht verkoopt voor een schotel linzenmoes in 'De gula'), 85r (Exodus 17, over de biddende Mozes die wordt ondersteund door Aäron en Chur tijdens de strijd tegen Amalek in 'De oratione et utilitate eius') en 32v (Jozua 7, over Achan die de ban schendt en gestenigd wordt en 1 Koningen 12, over Rechabeam die de raadgevingen van de oudsten naast zich neerlegt in 'De societate pravorum vitanda').

13 Kock 1999, p. 161, 167 en 169. Het *Diadema* wordt overigens ook in een Latijnse boekenlijst uit Rookklooster vermeld als aanbevelenswaardige tekst (Kock 1999, p. 224).

ten we dat het in devote kring een geliefd werk was: terugtreden uit de maatschappij, concentratie op 'innerlijkheid' en een negatieve beoordeling van de eigen tijd en de scholastieke wetenschap zoals Petrarca voorstaat, viel bij de Moderne Devotie in een vruchtbare bodem.¹⁴ Dirc van Herxen lijkt zich niet al te strikt te beperken tot de adviezen van Grote en neemt de vrijheid om eigen keuzes te maken. Daarbij schuwde hij het niet om zijn medebroeders zwaardere kost voor te zetten dan noodzakelijk was voor hun geestelijke vorming.

Voor het Eerste Collatieboek gelden andere overwegingen. De excerpten hierin zijn door J. Deschamps in drie categorieën ingedeeld: (1) excerpten en traktaten ontleend aan andere auteurs zoals Bernardus van Clairvaux, Gregorius, Augustinus, Henricus Suso en David van Augsburg, (2) exemplen uit verhalende bronnen als de *Vitaspatrum*, de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach en het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré en (3) traktaten en 'traktaachtige stukken' die door Dirc van Herxen zelf zijn opgesteld met behulp van tal van citaten uit de Bijbel en van kerkleraren.¹⁵ In de eerste categorie zijn niet direct opvallende auteurs of werken te signaleren. Uit eigen devote kring heeft alleen Gerard Zerbolt een plaats gekregen: ook in het Eerste Collatieboek is een rubriek over sobere kleding te vinden met een bewerking van De *vestibus pretiosis* van Gerard Zerbolt. De hoofdstukken zes en zeven uit zijn traktaat *Super modo vivendi* zijn gebruikt voor de rubriek 'Van Duytsche boeken te lesen'. Dit zesde hoofdstuk is ook benut voor de rubriek 'Van onderlinger vermaninge'.¹⁶

De tweede categorie laat een grote voorliefde zien voor de woestijnvaders (de *Vitaspatrum*, de *Scala paradisi* van Johannes Climacus en de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus) en de exemplenverzamelingen van Thomas van Cantimpré, Caesarius van Heisterbach, Konrad von Eberbach en Jacobus de Voragine. Enkele keren krijgt ook Franciscus van Assisi een plek toebedeeld.¹⁷ Dirc van Herxen selecteert duidelijk geen voorbeelden uit de recente hagiografische traditie, zoals bijvoorbeeld Thomas van Kempen kiest voor de viten van Lidewij van Schiedam en Geert Grote en zijn discipelen.¹⁸

De derde categorie biedt een intrigerend inkijkje in de bronnen waarmee Dirc van Herxen zelf teksten compileert. Tot de onbetwiste top behoren Augustinus, Gregorius, Bernardus van Clairvaux, Hiëronymus, Johannes Chrysostomus en David van Augsburg. Ook de namen van Ambrosius, Beda, Antonius, Hugo van Sint-Victor, Basilius, Isidorus en Seneca komen diverse keren voor. Uitzondering zijn verwijzingen naar Re-

14 Zie Enenkel 1987.

15 Deschamps 1959, p. 190. In Deschamps 1987, p. 409-410 worden acht i.p.v. drie categorieën gehanteerd; naast de genoemde drie (hier resp. a, b en f) worden nog vijf categorieën toegevoegd: (c) de vertaling van *De diligendo Deo*, (d) van *De vestibus pretiosis* en (e) van gedeelten uit *Super modo vivendi* van Gerard Zerbolt, (g) een exemplen uit *Udonis Magdeburgensis inusitatum et horrendum mortis genus et terrificam damnationem* en (h) de twee traktaatjes van Dirc van Herxen over het Onze Vader en het Ave Maria uit handschrift U (en overigens niet behorend tot het Eerste Collatieboek). M.i. is het overbodig om deze vijf extra groepen te onderscheiden.

16 Meer over Gerard Zerbolt in het Eerste Collatieboek in de volgende paragrafen.

17 Zie de exemplen uit de *Acta beati Francisci*, de *Legenda trium sociorum* en de *Vita secunda sancti Francisci* van Thomas de Celano.

18 Vgl. Staubach 1994, p. 210-221. In het Latijnse collationale voert Dirc van Herxen overigens één keer wel een recente held ten tonele: Johannes Cele. Zie hoofdstuk 5.

migijs van Auxerre, *De vita solitaria* van Petrarca en een boek ‘van den naturen der beesten’.¹⁹ Naar werken uit eigen kring verwijst Dirc van Herxen in deze teksten nauwelijks: alleen in de rubriek ‘Vander echtschap’ citeert hij uit ‘enen boeke vander echtschap’, dat geïdentificeerd kan worden als *De matrimonio* van Geert Grote.²⁰

In de teksten uit deze derde categorie vallen de overvloedige Bijbelcitatoren op. Uit het Oude Testament zijn Jesaja, Jeremia, Job, de wijsheidsboeken en de Psalmen favoriet, en uit het Nieuwe Testament de Handelingen der apostelen, de brieven van Paulus en Johannes en Openbaring. Een aantal rubrieken laat in het bijzonder zien hoezeer Dirc van Herxen thuis moet zijn geweest in het Boek der boeken. In de rubriek ‘Vanden Woerden Godes’, dat één groot pleidooi vormt om zich aan de Heilige Schrift te laven, worden moeiteloos citaten uit Daniël, Jeremia, Nehemia, Handelingen, de brieven van Paulus, Koningen en Amos naar voren gehaald. Uit het boek Nehemia haalt hij een voorbeeld aan dat laat zien hoe ijverig de mens moet zijn om Gods Woord te horen. Toen het joodse volk na zeventig jaar ballingschap weer terug was in eigen land, kwam iedereen in Jeruzalem bij elkaar en las de priester Ezra van de ochtendschemering tot aan de middag voor uit de boeken van Mozes. Terwijl hij dat deed, kwam het volk tot inkeer en beleed het schuld.²¹ In de rubriek ‘Van quader gheselschap’ gebruikt Dirc van Herxen een episode uit Richteren waarin de zoon van Gideon de twee koningen die zijn vader gevangen heeft genomen niet durft te doden omdat hij nog zo jong is.²² Hiermee wordt geïllustreerd dat beginnelingen in de oefening der deugd nog weinig strijd kunnen leveren tegen de vijand. Ook in de rubrieken ‘Van aelmisse te gheven’, ‘Van versmadenisse der werelt’ en ‘Van vrede’ zijn teksten te vinden met een ruime hoeveelheid Bijbelcitatoren.

In het gebruik van bronnen in het *Eerste Collatieboek* valt een grote voorkeur te ontwaren voor Augustinus, Gregorius, Hiëronymus, Bernardus van Clairvaux en David van Augsburg. Voor de exempelen genieten de woestijnvaders en de verzamelingen van Thomas van Cantimpré en Caesarius van Heisterbach de voorkeur. De door Dirc van Herxen zelf gecompileerde teksten vertonen geen afwijkend beeld, maar hij put hier wel uit een wat ruimer reservoir dan in de overige twee categorieën. Opvallend is ook de brede Bijbelkennis die in deze teksten wordt tentoongespreid. In vergelijking met de bronnen die zijn gebruikt voor het Latijnse *collationale* is het type werk waaruit geciteerd wordt over het algemeen eenvoudiger. Thomas van Aquino komt in het *Eerste Collatieboek* maar zelden voor en ook iemand als Heinrich von Friemar keert niet terug.²³

19 Zie resp. hs. U, f. 64r (de rubriek ‘Van quader gheselschap’), 81r (‘die geleerde man Franciscus Petrarcka inden boeke vanden eensamen leven’ in de rubriek ‘Hoe salich tis inder joghet hem te Gode te keren’) en 122r (de rubriek ‘Van aelmissen te gheven’). Ook in de rubriek ‘Van goeden wille’ wordt naar *De vita solitaria* verwezen (‘inden boeke vanden eensamen leven’, f. 56v). In de parallele Latijnse rubriek ‘De bona voluntate’, die alleen in hs. U-lat zit, lijkt deze verwijzing niet voor te komen.

20 Zie de derde paragraaf van dit hoofdstuk.

21 Vgl. Nehemia 8.

22 Vgl. Richteren 8.

23 Thomas van Aquino wordt genoemd in de bewerking van Zerbolts traktaat over de kleding in de rubriek ‘Van costeliken clederen te scuwen’. Verder komt hij voor in de door Dirc van Herxen zelf gecompileerde tekst in de rubriek ‘Van heiligen dagen te vieren’ (‘hier op seit Sunte Thomas van Aquinen’, f. 178v).

Dat hangt er natuurlijk ook mee samen dat Dirc van Herxen bij het *Eerste Collatieboek* in de rubrieken van het Latijnse *collationale* heeft gesnoeid en een aantal voor het publiek van scholieren en geïnteresseerde burgers minder geschikte onderwerpen heeft weggelaten.

LATIJNSE EN MIDDELNEDERLANDSE RUBRIEKEN

Hoewel diepgaande studie naar de relatie tussen het Latijnse *collationale* en het *Eerste Collatieboek* nog niet is uitgevoerd, heeft Werner Hoffmann al een goede aanzet hiertoe gegeven.²⁴ Tijdens zijn onderzoek naar de volkstalige receptie van Henricus Suso's *Horologium* binnen de Moderne Devotie stuitte hij op beide verzamelwerken. Hij constateert dat er ondanks grote overeenkomsten ook treffende verschillen zijn: het Latijnse *collationale* is veel minder omvangrijk, de verhalende exempelen ontbreken en de geëxcerpeerde stukken zijn korter. Waar in de Latijnse versie vaak kleine excerpten uit grotere tekstgedeelten worden gegeven, zijn in het *Eerste Collatieboek* die tekstgedeelten onverkort opgenomen. In de 'traktaatachtige' stukken die door Dirc van Herxen zelf zijn samengesteld, loopt de omvang van de excerpten minder ver uiteen. Toch is er in dit laatste geval ook wel degelijk onderscheid te vinden, zo laat Hoffmann zien aan de hand van de rubriek 'De innocencia', die in het Latijn niet veel meer is dan een verzameling citaten. In de parallelle Middelnederlandse rubriek ('Hoe salich tis inder joghet hem te Gode te keren') worden dezelfde fragmenten uit het *Horologium* en van Augustinus en Johannes Chrysostomus aangehaald, maar nu zijn ze aaneengesmeed tot een goed doordacht en in punten onderverdeeld traktaat. 'Seine lateinische Zitatsammlung bildete für Dirc anscheinend eine Art Rohfassung für den in der Volkssprache ausgearbeiteten Traktat,' is Hoffmanns conclusie.²⁵

In deze paragraaf wordt de inhoudelijke verwantschap tussen het Latijnse *collationale* en het *Eerste Collatieboek* verder uitgediept. Ik neem vier rubrieken onder de loep: twee uit het eerste stuk ('Vanden ouders om God te laten' en 'Van werken der handen', in het Latijn respectievelijk 'De patria et parentibus pro Cristo relinquendis' en 'De labore manuum') en twee uit het tweede stuk van het *Eerste Collatieboek* ('Van discipline goeder seden' en 'Van onderlinger vermaninge', in het Latijn respectievelijk 'De disciplina morum' en 'De ammonicione').²⁶

'Vanden ouders om God te laten'

De Latijnse rubriek 'De patria et parentibus pro Cristo relinquendis' opent met de woorden uit Genesis 12 waarin God Abraham oproept om zijn vaderland te verlaten,

²⁴ Hoffmann 1994, m.n. p. 226-235.

²⁵ Hoffmann 1994, p. 235.

²⁶ Als uitgangspunt voor de Latijnse rubrieken heb ik handschrift B genomen en niet handschrift U-lat. Voor de Middelnederlandse rubrieken ga ik steeds uit van handschrift U. De selectie is niet geheel willekeurig gemaakt: ik heb niet al te omvangrijke rubrieken gekozen.

waarna zes excerpten plus een exempel volgen.²⁷ Aan het begin van elk excerpt staat steeds aangegeven van welke auteur en/of uit welke bron het afkomstig is. In het eerste excerpt van Johannes Climacus wordt uitgelegd wat Abrahams pelgrimage voor de gelovige betekent.²⁸ Op weg naar het hemelse Jeruzalem moet hij vaak ouders en vrienden achterlaten, maar hun verdriet mag hem niet verhinderen om de goede weg in te slaan. Het tweede excerpt uit een brief van Hiëronymus gaat over de strijd die de navolging van Christus oplevert en bevat nogal strijdlustige taal. Ook al werpt je vader zich op de drempel van zijn huis om je tegen te houden en scheurt je moeder haar kleren en laat ze je de borsten zien waarmee ze je heeft gevoed, luister niet en loop met droge ogen het vaandel van het kruis tegemoet, zo roept Hiëronymus de volgelingen van Christus op. Hierna volgen twee excerpten uit een homilie, een van Gregorius en een van Beda. In het eerste geval wordt het verhaal uit 1 Samuel 6 behandeld waarin de door de Filistijnen buit gemaakte ark weer werd teruggestuurd naar Israel. De ark werd op een wagen met twee koeien geplaatst die rechtstreeks op hun doel aflieden, zonder af te buigen van de weg. Zo moeten ook zij die de ark van God in hun hart dragen noch naar links, noch naar rechts afwijken, ook al hebben zij te kampen met de begeerten van het vlees. Beda roept op om niet van Gods liefde te scheiden vanwege de nutteloze liefde van de naasten. Ook al zijn je naasten je dierbaar, als ze je van de weg tot God willen afhouden, dien je ze van je af te scheuren. In het vijfde excerpt, een brief van Bernardus van Clairvaux, wordt gezegd dat God de enige reden is waarom men zijn ouders ongehoorzaam mag zijn. Jezus heeft namelijk zelf gezegd: ‘Wie vader of moeder liefheeft boven Mij, is Mij niet waardig.’²⁹ Het zesde en laatste excerpt is afkomstig van een preek van Bernardus van Clairvaux en gaat over de zorg voor ouders en verwanten die zelfs hen die de keuze voor God hebben gemaakt, kan verhinderen om geestelijke oefeningen te doen. Tot slot volgt een kort exempel over een van de woestijnvaders.

In de rubriek ‘Vanden ouders om God te laten’ uit het *Eerste Collatieboek* worden drie van deze zes excerpten benut: de fragmenten uit de brief van Bernardus van Clairvaux, de homilie van Beda en de brief van Hiëronymus.³⁰ De brief van Bernardus vormt het hoofdbestanddeel van de volkstalige rubriek. De rubriek opent ermee en geeft hem bovendien in zijn geheel weer, terwijl in het Latijn slechts enkele zinnen opgenomen zijn. In deze *Epistola ex persona Eliae monachi ad parentes suos* laat de auteur zijn novice Elia een vurig betoog houden tegen zijn ouders die het niet eens zijn met de keuze van hun zoon om in te treden in Clairvaux.³¹ Zij worden ervan beschuldigd hun kind tot een ‘sone der hellen’ te maken, en geen ouders maar moordenaars te zijn, omdat ze hem terugroepen naar het onheil en gevaar van de wereld. De beslissing van Elia is echter onomkeerbaar: ‘Claravallen en sal ic in ewicheiden niet after laten’.

27 Zie hs. B, f. 33r-34v. De rubriek in hs. U-lat komt voor het grootste deel overeen met die in hs. B; het excerpt met de homilie van Gregorius is alleen ingekort.

28 Ik houd steeds de auteurs en werken aan waaronder de excerpten in handschrift B zijn opgenomen. Of een toeschrijving al dan niet correct is, is voor de vraagstelling van deze paragraaf niet relevant.

29 Matteüs 10:37.

30 Zie hs. U, f. 67v-69v.

31 Voor de complete tekst van de brief, zie *Patrologia Latina* 182, kol. 253-255.

Na de brief volgt het excerpt uit de homilie van Beda, dat nog enkele regels langer is dan het Latijnse excerpt. In die extra regels wordt benadrukt dat het niet de bedoeling is om ondankbaar en ongehoorzaam te zijn tegenover ouders en vrienden. Alleen als ze ons af willen trekken van de weg van God, moet men zich van hun liefde losmaken. Als zij daarentegen God liefhebben, dient men dubbel van hen te houden. Hierna volgt een zeer uitgebreid exempel uit het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré, dat qua thematiek naadloos aansluit bij de brief. Hoofdpersoon is een jongen van adellijke afkomst die door zijn ouders naar het Franse hof werd gestuurd. In Parijs kwam hij in contact met een zekere meester Jordanus en begon hij wereldse zaken te verachten en hemelse dingen te zoeken. Zonder zijn ouders hierin te kennen, trad hij in in het klooster van deze Jordanus, met als gevolg dat zijn vader naar Parijs toog om hem met geweld terug te halen. Uiteindelijk wist de jongen zijn familie te overtuigen door te wijzen op een afbeelding in het klooster van de gekruisigde Christus met Maria en Johannes. Jezus gaf voor hen toch ook zijn lijden niet op?

Over het algemeen volgt er in het *Eerste Collatieboek* geen tekst meer op de een of meer exempelen die een rubriek afsluiten. Hier is er echter nog een gedeelte van het excerpt uit de brief van Hiëronymus toegevoegd aan het exempel. Als de ouders hun kind willen afhouden van de dienst van Christus, zo staat te lezen, is het beter om naar de raad van Hiëronymus te luisteren, die oproept om het verdriet van ouders te negeren en zich onbevreesd te wenden tot de banier van het kruis.

Tussen de Latijnse en de Middelnederlandse rubriek is onmiskenbaar verwantschap, maar de volkstalige variant kiest duidelijk voor één perspectief: de strijd tussen ouders en kinderen die op kan treden wanneer iemand op jonge leeftijd kiest voor een godgewijd en afgezonderd leven. Daardoor vallen er drie excerpten uit de Latijnse rubriek af. De drie andere die wel worden benut, worden niet klakkeloos overgenomen, maar uitgebreid of ingekort. Op een eenvoudige manier worden zij aaneengesmeed tot een lopend geheel. In het opschrift boven de rubriek wordt direct de brief van Bernardus van Clairvaux geïntroduceerd: 'Vanden ouders om Godes wille te laten is een epistel Sunte Bernaerts in persone Helyas sijns monics tot sinen ouders'. Aan het eind wordt de brief afgesloten en het volgende excerpt geïntroduceerd: 'Hier eyndet die epistel. Van welker materien gescreven staet in eenre omelien opt ewangeli dat men leest op Sunte Michaels dach op die woerde 'Ist dat die dijn hant of dijn voet schendet, snyden of ende weerpden van di'. De korte verbindende passage tussen het exempel en de tekst van Hiëronymus is waarschijnlijk door Dirc van Herxen zelf toegevoegd.³²

Dat Dirc van Herxen ervoor heeft gekozen om de focus van de rubriek te veranderen, is begrijpelijk. Uit de levensbeschrijvingen van personen uit de kring van de Mo-

32 Het exempel sluit af met de opmerking dat het goed is als een mens het juk van de Heer al vanaf zijn jeugd heeft gedragen. Daarop volgt dan: 'ende en heft noch vader noch moeder ghehoert als si hem ontrieden den dienst Cristi, mer heft meer gevolghet den raet des heiligen vaders Sunte Jheronimus, die seit inder epistel tot Heliodorum aldus (...).' In de Middelnederlandse editie van Stutvoet-Joanknecht ontbreekt deze laatste opmerking (zie Stutvoet-Joanknecht 1990, p. 119). Dat zou erop kunnen duiden dat hij van Dirc van Herxen afkomstig is. In deze editie is de zogenoemde 'Vertaling I' uitgegeven, die rond 1450 is vervaardigd en waarin de Latijnse brontekst veel minder sterk wordt ingekort dan in 'Vertaling II' (zie p. 57^a-65^a).

derne Devotie weten we dat de intrede van een zuster of broeder in één van de gelieerde religieuze instellingen de nodige drama's kon opleveren.³³ Dirc had zo'n gebeurtenis rond 1423 zelf bij de hand gehad met Albert Paep van Kalkar.³⁴ Albert was door zijn vader Lambert Paep, een rijke raadsheer van de hertog van Kleef, in Zwolle naar school gestuurd. Aan het eind van zijn schoolloopbaan besloot hij zich bij de broeders aan te sluiten en tijdens het interdict ging hij met hen mee naar Doesburg. Lambert was het helemaal niet eens met de keuze van zijn zoon en trachtte door middel van brieven, dreigementen en het sturen van een bode zijn zoon weer terug te halen. Op een zeker moment, toen Dirc afwezig was, slaagde hij erin zijn zoon mee terug te nemen. Toen Dirc hiervan hoorde, schreef hij Albert een brief om hem over te halen weer terug te komen. In een onbewaakt ogenblik wist Albert te ontsnappen om zich tot groot verdriet van zijn vader weer bij de broeders aan te sluiten.

Door de nadruk die Dirc van Herxen in de volkstalige rubriek legt, wekt hij (jonge) mensen die de goede keuze willen maken op tot standvastigheid bij tegenstand van het thuisfront. Ouders worden opgeroepen om hun kinderen niet tegen te houden en te beseffen dat er geen sprake is van ongehoorzaamheid, maar de roeping tot een hoger doel. Als zij God liefhebben, moeten hun kinderen bovendien dubbel zo veel van hen houden.

'Van werken der handen'

De Latijnse rubriek over de handarbeid bevat veel tamelijk korte excerpten, in totaal zeventien.³⁵ Hij opent met vier Bijbelcitaten uit het Nieuwe Testament die alle betrekking hebben op de handarbeid van de apostel Paulus en zijn aanbevelingen over dit onderwerp.³⁶ Paulus adviseert de christenen in Tessalonica om hun eigen zaken te behartigen en met hun handen te werken om geen aanstoot te geven aan buitenstaanders. Hij stelt zichzelf ten voorbeeld: toen hij bij hen was, heeft hij dag en nacht gewerkt om niet op andermans kosten te teren. Gemeenteleden die hun werk verwaarlozen en zich met nutteloze zaken bezighouden, worden vermaand om hun werk te blijven doen en hun eigen brood te verdienen. Bij zijn verblijf in Korinthe trok Paulus in bij het joodse echtpaar Aquila en Priscilla en oefende samen met hen het beroep van leerbewerker uit.

De dertien excerpten die volgen, zijn afkomstig van Augustinus, Hiëronymus, Bernardus van Clairvaux, de *Epistola ad fratres de monte Dei*, de *Institutiones patrum* en de *Vitaspatrum*. De inhoud is divers en komt er in het kort op neer dat men geen ogenblik onge-

33 Zie bijvoorbeeld de vite van Salome van den Wiel in het Diepenveense zusterboek (Scheepsma 1993, p. 136-148). Haar broer Thonis was door Dirc van Herxen tot inkeer gekomen en trachtte vervolgens Salome voor de dienst van God te winnen. Toen dat was gelukt en zij was ingetreden in Diepenveen, waren de ouders woedend en trachtte haar moeder haar op alle mogelijke manieren weer terug te krijgen.

34 Jacobus de Voecht beschrijft deze kwestie uitvoerig in zijn kroniek. Schoengen 1908, p. 120-122.

35 Zie hs. B, f. 37r-38r. In de rubriek in hs. U-lat ontbreekt het laatste excerpt van Bernardus van Clairvaux plus de exemplen.

36 Om precies te zijn: het gaat om 1 Tessalonicenzen 4:10b-12; 2 Tessalonicenzen 3:7-12; Handelingen 20:17-18 en 33-35 en Handelingen 18:1-3.

bruikt voorbij moet laten gaan. Bij het streven naar de ‘*puritas mentis*’ dienen de handen of de geest altijd bezig te zijn met arbeid. Om zich te beschermen tegen nutteloze gedachten moet men tijdens de handarbeid steeds geestelijke meditatie beoefenen. Ook de woestijnvaders verrichtten handwerk om hongerigen te voeden en zieken te verzorgen. Het voordeel van het kopiëren van boeken is dat men bezig is met handarbeid en dat tegelijkertijd de ziel wordt gevoed. Het is goed om tijdens het werk te zingen, te mediteren en psalmen aan te heffen. Een kort exemplen over abt Antonius laat zien dat arbeid dient tot de zaligheid. Mensen die werken, worden door de engelen opgezocht, net zoals de herders in de nacht van Christus’ geboorte. De Latijnse rubriek sluit af met zes korte exemplen, onder andere uit het *Passionale* en de *Vitaspatrum*.

De Middelnederlandse rubriek ‘Van werken der handen’ bevat in tegenstelling tot zijn Latijnse tegenhanger een gestructureerd betoog waarin twee kwesties worden behandeld.³⁷ De tekst geeft vijf redenen waarom ledigheid in de Bijbel veroordeeld wordt en bespreekt daarnaast wat voor werk men moet doen en laten. De vijf argumenten tegen ledigheid luiden als volgt: (1) de mens moet in het zweet zijns aanschijns zijn brood eten, (2) een ledig mens is dit leven onwaardig en is als een nutteloos beest dat vetgemest wordt voor de slacht, (3) een ledig mens verliest kostbare tijd, (4) ledigheid geeft ruimte aan de zonde en de verzoeking van de duivel en (5) een ledig mens maakt geen onderscheid tussen ‘vierdaghe’ en ‘daghe des werkes’. Hierna wordt aangegeven welk werk geschikt is om te verrichten. Heel concrete zaken worden niet genoemd: men moet geen werk doen dat ingaat tegen het gebod van God en de regels van de Kerk en dat nutteloos is. Het is het beste wanneer men deugdzaam werk doet en zijn gedachten tot God keert. Mensen die met hun handen werken, kunnen gelijktijdig Gods lof zingen en zo hun arbeid verlichten.

Voor het betoog in ‘Van werken der handen’ heeft Dirc van Herxen geput uit de excerptenverzameling van ‘*De labore manuum*’: acht keer worden (gedeelten van) excerpten uit de Latijnse rubriek in het betoog ingezet; zeven van de acht ter ondersteuning van de argumenten in het eerste deel van het betoog. Zo wordt het slot van het excerpt uit de preek van Bernardus van Clairvaux over de wakende herders ingezet bij de eerste argument. Het excerpt uit de *Epistola ad fratres de monte Dei* over de handarbeid van de woestijnvaders wordt bijna in zijn geheel overgenomen bij het vierde argument. In het tweede deel van het betoog, over de vraag welk werk geschikt is om te doen, wordt het gehele excerpt van Augustinus over het zingen van Gods lof tijdens het werk opgenomen.

Aan het slot heeft de volkstalige rubriek nog twee exemplen uit de *Vitaspatrum*. Het tweede is toegevoegd ten opzichte van de Latijnse rubriek en gaat over abt Lucius die aan een stel monniken uitlegt hoe hij werkt en bidt zonder ophouden. Als hij eet of slaapt, bidt er iemand voor hem, die hij daarvoor betaalt met het geld dat zijn handarbeid hem oplevert. Het eerste exemplen is hetzelfde verhaal over abt Antonius dat ook in het Latijn voorkomt, maar dit keer iets uitgebreider. Antonius verkeerde in verwarring: hij wilde graag behouden worden, maar zijn eigen zondige gedachten stonden

37 Zie hs. U, f. 76v-79r.

hem in de weg. Buiten zag hij een man die op hemzelf leek en die bezig was met handarbeid en dat steeds afwisselde met gebed. Dit was een engel van God die naar hem was gestuurd om hem te onderwijzen en te vermanen. In het Latijn is het exemplen veel beknopter: daar staat bijvoorbeeld alleen dat de engel aan het werk was, terwijl dat in het Middelnederlands geconcretiseerd wordt ('werkende matten van palm twige'). Ook wordt uitvoerig uitgelegd dat de engel zat en werkte, opstond en bad en weer ging zitten en werken en daarna opnieuw opstond en bad. In het Latijn staat er alleen maar dat hij zat en werkte en vervolgens opstond en bad ('sedentem atque operantem deinde surgentem et orantem').

We zien opnieuw dat Dirc van Herxen put uit de Latijnse rubriek, maar een nieuwe wending geeft aan de tekst van de volkstalige rubriek. Legt de Latijnse rubriek door middel van een aantal losse excerpten de nadruk op de handarbeid van Paulus en 'alii sancti patres' (zoals boven de excerpten ook geschreven staat), de Middelnederlandse rubriek is een strak betoog geworden met een bredere benadering van het onderwerp. Het gaat hier meer om het vermijden van ledigheid en het nut van werk in het algemeen. Hoewel Paulus en de woestijnvaders als illustratiemateriaal dienen, is de boodschap beter toegesneden op een publiek waar niet-religieuzen deel van uitmaken.

'Van discipline goeder seden'

De Latijnse rubriek over het bijbrengen van goede zeden, 'De disciplina morum', telt drie wat langere excerpten, een van Hugo van Sint-Victor en twee van David van Augsburg.³⁸ Het eerste excerpt is tamelijk abstract en begint met een definitie van de 'discipline'. Door het lichaam te tuchtigen, wordt het gemoed van de mens standvastig en komen zijn gedachten tot rust. Het tweede excerpt gaat over de drie 'kleuren' waarmee de 'discipline' is versierd: 'maturitas', 'humilitas' en 'benignitas'. De 'maturitas' (rijpheid) houdt de ledematen in bedwang en behoedt de mens voor onbetamelijkheid. De zeden van de mens dienen gestempeld te zijn door 'humilitas' (nederigheid) en de 'benignitas' (goedheid, vriendelijkheid) van de zeden zorgt voor medeleven en mildheid. In het derde excerpt worden het leven en de zeden van Jezus als spiegel voorgehouden. Hij was nederig, genadig, matig in eten en drinken, barmhartig, Hij wees niemand af en was uiterst begaan met ieders zaligheid. Hij sprak niet in het openbaar met vrouwen om geen aanstoot te geven en was altijd bereid om te dienen.

In de Middelnederlandse rubriek 'Van discipline goeder seden' zijn alle drie de excerpten in hun geheel overgenomen.³⁹ Aan het slot is als exemplen nog een gedeelte van een preek van Bernardus van Clairvaux toegevoegd. Opmerkelijk genoeg is het gedeelte van Hugo van Sint-Victor ook overgenomen, hoewel het vrij pittig en abstract is. Omdat het bovendien erg letterlijk is vertaald, loopt het niet echt soepel en leest het niet gemakkelijk. De twee excerpten van David van Augsburg worden op een eenvoudige manier eraan vast gesmeed: 'Van desen staet in Profectus' en 'Die selve seit oec ter

38 Zie hs. B, f. 78v-79v. De rubriek in hs. U-lat bevat dezelfde excerpten.

39 Zie hs. U, f. 124r-126r.

ander stede'. Bij de bespreking van de drie 'kleuren' ('rijpheit', 'oetmoedicheit' en 'goedertierenheit' in het Middelnederlands) is enkele keren wat eenvoudige metacommunicatie ingevoegd, om aan te geven welke kleur nu besproken wordt ('Die zeeden sullen oec oetmoedich wesen', 'Si sullen oec wesen goedertieren'). Voor het overige heeft Dirc van Herxen geen reden gezien om de volkstalige rubriek aan te passen. Voor het publiek van het *Eerste Collatieboek* vond Dirc van Herxen de drie kleuren eveneens geschikt en voert hij ook het leven en de zeden van Christus op als spiegel voor het gedrag.

Om de stof te concretiseren, heeft hij wel een uitgebreid exemplaar toegevoegd: een preek van Bernardus van Clairvaux over zijn overleden kloosterbroeder Hubertus.⁴⁰ Gedurende de jaren dat Hubertus leefde in dienst van God was hij met zijn heilige levenswandel een levende preek voor zijn medebroeders. Hij leefde als een pelgrim op aarde en was met het hoogstnoodzakelijke tevreden. Vaak zag hij zelfs dat al als overvloed. Hij was nederig, zachtmoedig en barmhartig en voor iedereen had hij een vriendelijk woord. Bernardus van Clairvaux roept zijn broeders op om in het spoor van Hubertus te gaan, zodat men niet ten prooi valt aan ijdele gedachten en nutteloos gepraat. Ook hij werd aanvankelijk zeer aangevochten door bekoringen, maar had deze na veel worsteling overwonnen.

'Van onderlinger vermaninge'

De vierde en laatste rubriek die hier wordt onderzocht, gaat over de onderlinge vermaning ('De ammonicione').⁴¹ Met de term *admonitio* duiden de broeders de volkstalige collaties voor de leken aan en hierop heeft de inhoud van de rubriek onmiskenbaar betrekking. De Latijnse rubriek bestaat uit drie delen. In het eerste deel wordt een definitie gegeven, gevolgd door acht excerpten van Gregorius, Hiëronymus, Beda, Johannes Chrysostomus en twee andere auteurs. De inhoud van dit eerste deel blijkt voor het grootste deel ontleend aan het zesde hoofdstuk van het traktaat *Super modo vivendi* van Gerard Zerbolt.⁴² Het tweede deel gaat over de zaken waarop men moet letten bij het spreken en telt twee excerpten (uit de *Profectus* en van Bernardus van Clairvaux). Het derde deel van de rubriek bevat vijf excerpten die handelen over het accepteren van raadgevingen van anderen en het bespreken van stichtelijke onderwerpen met de naaste. Daarna volgen nog drie exemplen, onder andere over Johannes Cele en Johan van Nijvel.

De eerste vijf citaten van het eerste deel heeft Dirc van Herxen integraal overgenomen uit *Super modo vivendi*. Daarna slaat hij een gedeelte over en voegt een ander excerpt in. Waar in zijn bron alleen de vindplaats aangeduid wordt, geeft hij een citaat voluit. Aan het eind van het eerste deel staat nog een kort citaat van Henricus Boyc dat ook in

40 De preek is niet in zijn geheel opgenomen: vijf keer is een langer of korter gedeelte weggelaten. Verder is de brontekst heel nauwkeurig gevolgd. Zie voor de Latijnse tekst *Patrologia Latina* 183, kol. 513-518.

41 Zie hs. B, f. 111v-113v. De rubriek in hs. U-lat bevat alleen de eerste vijf excerpten van het eerste gedeelte.

42 In de volgende paragraaf ga ik uitgebreid in op dit traktaat en op dit zesde (en ook zevende) hoofdstuk dat eveneens is benut voor de rubriek 'Van Duytsche boeken te lesen'.

Super modo vivendi genoemd wordt.⁴³ In dit eerste deel staat de verantwoordelijkheid voor het zielenheil van de naaste centraal. Iedereen die zijn naaste vermaant vanwege zijn zonden en aanspoort om het goede te doen, is als een engel die de weg baant voor de komst van de Heer. Niemand mag zeggen dat hij daartoe niet bekwaam is en het ene talent dat hij heeft gekregen, begraven. Niemand mag zeggen dat hij slechts gericht is op zijn eigen redding en niet op die van de ander, of dat hij maar weinig weet van de Schrift. Aan alle mannen en vrouwen, rijk of arm, in de kerk, op straat of waar dan ook moet de boodschap verkondigd worden. Men moet de heilige Kerk liefhebben, met alle macht beletten dat daar iets verkeerd in gebeurt en zich niet alleen richten naar de ‘doctores’ of alleen de ‘rectores’ ter wille zijn. Paulus roept de gelovigen op om elkaar te troosten en te stichten. Iedereen mag een ‘doctor’ zijn. God ziet met welgevallen dat de mens zich oefent in deugden en anderen tracht te bekeren. Niet alleen bisschoppen, priesters en diakenen zijn herders die het Woord van God verkondigen, maar alle gelovigen die hoofd zijn van hun huisgezin. In de laatste twee korte excerpten staat een aanwijzing voor woorden die buiten de kerk gesproken worden: die moeten ‘in modum simplicis exhortationis sed non in modum predicacionis’ zijn. Dit is dezelfde formulering die gebruikt wordt in het document uit 1418 waarin de stadspastoor de Zwolse broeders het privilege van de *admonitio* verleent en die ook terugkomt in de *consuetudines*.⁴⁴

Het tweede deel van ‘De ammonicione’ over het spreken geeft drie raadgevingen: men moet terughoudend zijn om te spreken, bedachtzaam en kort van stof. Tijdens het spreken met wereldse mensen moet men uiterst voorzichtig zijn om zich geen zaken te laten ontvallen waardoor de hoorders niet gesticht worden. In het derde deel gaat het over mensen die geen raadgevingen van anderen willen accepteren. Het is erg hoogmoedig als iemand uit een gemeenschap zijn eigen oordeel boven dat van anderen verkiest, alsof alleen hij de Geest van God heeft. De mens moet nederig en waardig spreken, met eerbied en vrees, niet uit emotie en zo kort mogelijk. Het apostolische advies luidt dat alle dingen geoorloofd zijn, maar dat niet alle dingen stichten. Zo moet men alleen dat wat onze naaste opbouwt bespreken.

Voor het theoretische gedeelte van het Middelnederlandse equivalent in het Eerste Collatieboek (‘Van onderlinger vermaninge’) heeft Dirc van Herxen gebruik gemaakt van de excerpten uit het eerste deel van de Latijnse rubriek die ontleend zijn aan *Super modo vivendi*.⁴⁵ ‘Van onderlinger vermaninge’ kan daarom getypeerd worden als een bewerking van het zesde hoofdstuk van Zerbolts traktaat. Diens definitie van de *admonitio* is opgenomen, maar wel in enigszins gewijzigde vorm. In de Latijnse definitie staat dat de *admonitio* ‘in privato’ geschiedt, maar dat is weggelaten. Toegevoegd is dat de vermaning niet alleen dient om tot het goede aan te sporen, maar ook dient om mensen van de zonde af te houden. Ook wordt gemeld dat niet alleen de juiste plaats en tijd aangehouden moet worden, maar ook ‘behoerlike zake’. De definitie is duidelijk gepreciseerd: de *admonitio* bevat naast de aansporing om het goede te doen, nu dus ook de op-

43 De corresponderende gedeelten van *Super modo vivendi* zijn te vinden in Hyma 1926, p. 48-50.

44 Resp. Schoengen 1908, p. 427 (‘dummodo non fiat per modum praedicationis sed simplicis exhortationis’) en 247 (‘non quidem per modum predicationis, sed simplicis exhortationis’). Zie ook hoofdstuk 3.

45 Zie hs. U, f. 160r-162v.

roep om met het kwade te breken en gepaste thema's aan de orde te stellen.

Na de definitie volgen de eerste vijf van de acht Latijnse excerpten, maar wel in een andere volgorde. Enkele zijn ook uitgebreider dan in het Latijn. Zo is de homilie van Gregorius wat uitvoeriger weergegeven zodat deze begrijpelijker is. In het Latijn wordt zonder verdere context gesteld dat wie zijn naaste vermaant, een engel is. In de volkstalige rubriek wordt het thema van de homilie gegeven ('Siet, Ic seynde minen engel voer dijn aengesicht, die bereiden sal dinen wech voer di').⁴⁶ In de homilie wordt vervolgens uitgelegd wie er engelen genoemd mogen worden: niet alleen priesters, maar iedereen die zijn naaste de boodschap van hemel en hel verkondigt. Na de oproep om het talent dat men gekregen heeft niet te begraven, wordt in de Middelnederlandse rubriek de homilie nog verder geciteerd. In de tabernakel waren niet alleen schalen, maar ook 'napkens' aanwezig. Als men de naaste niet te drinken kan geven uit schalen, is het goed om hen in plaats daarvan 'napkens' aan te reiken met goede woorden. Wie zelf in zijn hart de stem van de 'overster mynnen' ontvangen heeft, mag zijn naaste de goede vermaning niet onthouden. Gregorius roept zijn broeders op om zich te onthouden van onnutte woorden en de tong te bedwingen, omdat God rekenschap vraagt van ieder ijdel woord.

Het excerpt uit de homilie van Hiëronymus wordt op een eenvoudige wijze aan dat van Gregorius geknoopt ('Van deser materien seit Sunte Jheronimus'). Ook hier wordt het excerpt in zijn context gegeven. Hier dient als uitgangspunt van de homilie de gelijkenis uit het evangelie waarin de knecht zijn ene talent in de aarde verbergt.⁴⁷ Hiermee wordt de valse christen bedoeld, die het verstand dat hij van God heeft gekregen niet gebruikt om andere mensen te onderwijzen. Na het gemeenschappelijke gedeelte – niemand mag alleen met zijn eigen zaligheid bezig zijn en denken dat zijn eigen kleine talent er niet toe doet; hij dient dat wat hij weet altijd en overal aan iedereen te verkondigen – volgt in het Middelnederlands nog een gedeelte waarin iedereen wordt aangespoord om uit te delen van het talent dat hij heeft gekregen. 'Want nyemant en is die niet en moege enen anderen tot wat beters mit goeder vermaninge verwecken.' Aan het excerpt van Johannes Chrysostomus is nog een tweede excerpt op zijn naam toegevoegd. In het eerste roept hij op vooral ook elkaar onderling te stichten en zo toe te nemen in de 'voertgange der doechden'; in het toegevoegde stukje wordt opnieuw de verantwoordelijkheid benadrukt van hen die hun naasten verzuimen met woorden tot deugden te trekken. Welsprekendheid is daarvoor niet nodig, maar de ander eenvoudig wijzen op zijn verkeerde daad is genoeg. De twee excerpten van Beda die het theoretische gedeelte van de rubriek afsluiten, zijn onveranderd uit het Latijn overgenomen. Zij benadrukken nogmaals dat men zich niet slechts over zijn eigen behoud mag bekommeren en dat God niets liever heeft dan dat wij dagelijks onze naasten trachten te bekeren.

De Middelnederlandse rubriek laat de laatste drie excerpten van het eerste deel van de Latijnse rubriek ongebruikt, evenals het tweede en derde deel. Dat tweede en derde

⁴⁶ Maleachi 3:1.

⁴⁷ Matteüs 25:14-30.

deel bevatten voornamelijk adviezen over hoe men met wereldse mensen moet spreken (bedachtzaam en over stichtelijke onderwerpen). Deze adviezen zijn duidelijk bedoeld om de broeders toe te rusten in het houden van de openbare collaties. Voor het volkstalige publiek van deze bijeenkomsten waren ze klaarblijkelijk niet van belang.⁴⁸ De focus van de volkstalige rubriek ligt op de verantwoordelijkheid en de wenselijkheid om elkaar te vermanen en tot het goede op te wekken in plaats van slechts met het eigen zielenheil bezig te zijn. Waarom in de Middelnederlandse rubriek de laatste drie excerpten van het eerste deel van de Latijnse rubriek niet zijn benut, is niet direct duidelijk. Het excerpt uit de homilie van Beda waarin wordt gesteld dat niet alleen ambtsdragers verkondigers zijn van Gods Woord, zou qua thematiek goed in de rubriek hebben gepast, maar ging wellicht toch wat ver voor het volkstalige publiek. De twee laatste excerpten, waarin wordt aangegeven dat tijdens stichtelijke bijeenkomsten buiten de kerk geen preken, maar wel eenvoudige aansporingen gehouden mogen worden, zijn blijkbaar ook alleen voor de broeders zelf van belang.

Van de drie exemplen in de Latijnse rubriek is er een overgenomen: dat over Johan van Nijvel uit het *Bonum universale de apibus*. Hiervóór is echter nog een ander exempl uit ditzelfde werk opgenomen. Het gaat over een zekere ridder die een zeer vroom leven leidde. Hij bracht zijn tijd door met gebed, 'stadiger ynnicheit of in heiligen collacien'. Hij kende veel goede mensen 'van geesteliken leven' uit allerlei windstreken en vertelde veel en vurig over hun deugden, om zo zijn toehoorders op te wekken om hun leven te beteren. Hij was er ook op gebrand om van de mensen om hem heen te horen of ze goede woorden of werken van anderen hadden vernomen. Hoewel hij het niet breed had, stichtte hij acht cisterciënzer kloosters en hij verzamelde wel vijfduizend begijnen in diverse steden.

Het exempl over Johan van Nijvel is in de Latijnse rubriek uitzonderlijk uitgebreid. Het vertelt dat deze kloosterling uit Oignies zich zeer inspande voor het zielenheil van anderen. Op een zeker moment werd hij ziek, maar hij liet zich daardoor niet van zijn doel afbrengen. Toen een vagebond langskwam om bij hem te biechten, werd deze door anderen weggestuurd, maar Johan liet hem terughalen en nam hem de biecht af. Direct daarna stierf de biechteling onverwachts. In de Middelnederlandse rubriek zijn details vermeld (korte zinsdelen, zinnen of wat grotere stukjes tekst) die de situatie verduidelijken of meer informatie bieden. Zo blijkt bijvoorbeeld dat op het moment dat de vagebond langskomt, Johan op zijn sterfbed ligt en die nacht zal sterven, wat de uitzonderlijkheid van zijn daad nog extra doet uitkomen. Bovendien is in de Middelnederlandse rubriek ook het volgende exempl uit het *Bonum universale* waarin Johan van Nijvel eveneens een rol speelt, er nog aan vastgeplakt. Het speelt in Engeland, waar een priester tijdens zijn preek onderbroken werd door een vrouw die riep dat ze wilde biechten. De prediker wilde eerst zijn preek afmaken, maar nog tijdens de preek stierf de vrouw. Zij verscheen later aan de priester om hem

48 De 'spreekadviezen' uit het tweede deel van de Latijnse rubriek (het excerpt uit de *Profectus* met drie korte raadgevingen) zijn overigens wel gebruikt in de Middelnederlandse rubriek 'Van spreken'. Het excerpt is hier iets uitgebreider.

te laten weten dat zij op voorspraak van de zojuist gestorven Johan van Nijvel uit het vagevuur was verlost. Moraal van het verhaal: 'Hier om merke die dit lese, welker glorien si weerdich sijn die troulike arbeiden in salicheit der menschen.' Ook de ridder vertoonde deze gezindheid, zodat beide exempelen de portee van de Middelnederlandse rubriek aanschouwelijk maken.

Hoewel vier proefboringen natuurlijk niet genoeg zijn om een totaalbeeld te krijgen van de manier waarop Dirc van Herxen de Latijnse rubrieken gebruikt in zijn *Eerste Collatieboek*, zijn er wel degelijk zinvolle conclusies te trekken. Zij hebben aangetoond dat er sprake is van een onmiskenbare verwantschap tussen de Latijnse en de volkstalige rubrieken. In één geval (de rubriek over het bijbrengen van goede zeden) is de rubriek zelfs zonder wijziging overgenomen en is slechts een exemplaar toegevoegd aan het theoretische gedeelte. In de overige gevallen gebruikt Dirc van Herxen de Latijnse excerptenverzameling als een reservoir om uit te putten voor de volkstalige rubrieken. In drie gevallen is een rubriek met een nieuw brandpunt ontstaan omdat Dirc van Herxen excerpten heeft uitgebreid, heeft ingezet in een gestructureerd betoog of weggelaten. Deze aandachtsverschuiving wordt verklaarbaar als we het publiek van de openbare collaties in ogenschouw nemen. Voor dit gezelschap van leken zijn de rubrieken in drie van de vier onderzochte gevallen met minimale ingrepen omgevormd van een verzameling tamelijk losse excerpten over een bepaald thema tot een tekst met een veel hechtere inhoudelijke samenhang en een duidelijke boodschap. Wees standvastig wanneer je ouders zich verzetten tegen je keuze om in te treden in een religieuze gemeenschap. Houd je kinderen niet tegen wanneer zij kiezen voor een godgewijd leven. Vermijd ledigheid en zorg dat je altijd bezig bent met goed en nuttig werk. Tuchtig je lichaam om een standvastig gemoed te kweken en houd daarbij het voorbeeld van Christus voor ogen. Voel je verantwoordelijk voor het zielenheil van je naaste en vermaan en sticht elkaar onderling. De exempelen die zijn overgenomen en uitgebreid of nieuw zijn toegevoegd, geven deze stekking extra kleur.

DE 'EXTRA' RUBRIEKEN IN HET EERSTE COLLATIEBOEK

Zoals we al eerder zagen, heeft Dirc van Herxen niet alle rubrieken die in het Latijnse collationale voorkomen in de volkstalige tekstverzameling opgenomen. Een rubriek over het priesterambt, over het actieve en het contemplatieve leven of over de strijd tussen Babylon en Jeruzalem zoekt men in het *Eerste Collatieboek* tevergeefs. Anderzijds heeft het *Eerste Collatieboek* acht rubrieken die in de Latijnse pendant niet voorkomen. Ook deze 'extra' rubrieken werpen licht op de selectiestrategie die Dirc van Herxen hanteerde bij het opzetten van zijn volkstalige collationale.⁴⁹ In deze paragraaf zal ik drie van deze toegevoegde rubrieken bespreken die duidelijk een gerichtheid op een lekenpubliek vertonen. Het gaat om de rubrieken 'Van Duytsche boeken te lesen', 'Vander echtschap' en 'Sunte

49 In bijlage 7 is van alle 'extra' rubrieken een samenvatting van de inhoud opgenomen.

Jheronimus epistel tot Celanciam'. De laatste twee zal ik in samenhang ter sprake brengen, omdat de onderwerpen die hierin behandeld worden nauw met elkaar verwant zijn.

'Van Duytsche boeken te lesen'

Het is opvallend dat zowel in de rubriek over de volkstalige literatuur als die over het huwelijk geput wordt uit traktaten uit de kring van de Moderne Devotie zelf. Voor de rubriek 'Van Duytsche boeken te lesen' is Dirc van Herxen schatplichtig aan het traktaat *Super modo vivendi*, waarvan hij vooral het zevende, maar ook het zesde hoofdstuk heeft gebruikt om de rubriek samen te stellen.⁵⁰ *Super modo vivendi* is een verweerschrift waarin de leefwijze van de broeders uitvoerig wordt verantwoord en dat in het huidige onderzoek wordt toegeschreven aan Gerard Zerbolt, de geleerde bibliothecaris van het broederhuis te Deventer.⁵¹ Hij zou rond 1396 het traktaat hebben samengesteld, in de periode waarin de devote gemeenschappen sterk onder vuur kwamen te liggen en het broederhuis te Deventer bezig was de eigen positie te definiëren en te consolideren.⁵² Toen de verdenkingen toenamen, riepen de broeders de hulp in van kenners van het wereldlijk en kerkelijk recht. Zij legden de juristen hun *modus vivendi* voor, die vervolgens een advies ten gunste van de broeders uitbrachten. Omdat *Super modo vivendi* precies die punten behandelt waar de juristen op ingaan, kan het traktaat volgens Nikolaus Staubach geïdentificeerd worden als deze *modus vivendi*.⁵³

Het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi*, dat de belangrijkste bron vormt van de rubriek 'Van Duytsche boeken te lesen', handelt over het probleem van de volkstalige religieuze literatuur. Met deze kwestie was Gerard Zerbolt al eerder, rond 1393-1394, bezig geweest. Met name de zusterhuizen hadden het toen zwaar te verduren, onder andere vanwege het feit dat zij in bezit waren van geestelijke literatuur in de volkstaal. Deze teksten waren echter onontbeerlijk voor hun geestelijke oefening, zo vonden de devoten zelf. Zerbolt compileerde in deze periode met behulp van citaten uit de Bijbel, kerkvaders en kerkrechtelijke bronnen het complexe traktaat *De libris teutonicalibus*.⁵⁴ Dit traktaat heeft zowel een apologetisch als een pastoraal doel: het verdedigt enerzijds het recht van de devote leek op volkstalige religieuze literatuur, maar geeft anderzijds ook advies over welke literatuur precies is toegestaan en opbouwend is. Het apologetische deel geeft een verzameling argumenten in vijftien punten, waarin de 'Laienbildung' met enkele pauselijke uitspraken wordt gelegitimeerd en de noodzakelijkheid van Bijbelkennis voor leken wordt aangetoond. Ook het vertaalprobleem van de Heilige Schrift komt aan de orde. In het pastorale deel staan de beperkingen centraal waaraan de lezende leek zich dient te houden.

50 Dat is al geconstateerd in Deschamps 1960, p. 99.

51 Zie het uitvoerige en diepgaande onderzoek van Staubach 1997a. Hier zijn ook verwijzingen naar eerdere literatuur over dit onderwerp te vinden.

52 Zie hiervoor ook hoofdstuk 2.

53 Staubach 1997a, p. 270-278.

54 Voor opbouw, argumentatiestructuur, ontstaansmilieu en auteur van *De libris teutonicalibus* plus eerdere literatuur over het traktaat, zie eveneens Staubach 1997a, p. 231-270.

De *libris teutonicalibus* kent een ingewikkelde ontstaansgeschiedenis. Het is overgeleverd in twee redactiefasen: een ruimere en een aangescherpte versie. In de ruimere redactie wordt aangegeven dat geleerd theologisch werk niet geschikt is voor de leek, omdat hij over de belangrijke christelijke geloofswaarheden niet moet disputeren, maar deze gelovig dient te aanvaarden. Daarnaast wordt gewaarschuwd voor heterodoxe teksten, waarmee bedoeld wordt op onder de naam van Eckhart verspreide mystieke teksten die tot veel verwarring hebben geleid.⁵⁵ In de aangescherpte redactie worden bovendien leesbeperkingen opgelegd ten aanzien van de Bijbel zelf, wat te verklaren zou zijn door een toegenomen behoefte aan regels voor de leespraktijk. Zerbolt legt strenge criteria aan voor het Bijbellezende van leken: alleen de evangeliën en de Handelingen der apostelen zijn zonder problemen voor hen toegankelijk. De geestelijke betekenis van deze boeken is gemakkelijk te begrijpen en in letterlijke zin bevatten zij ongecompliceerde vermaningen voor een geestelijk leven, net zoals heiligenlevens en de eenvoudige werken van Augustinus, Gregorius en Bernardus van Clairvaux. In twee aanhangsels bij het traktaat worden de genres behandeld die bij uitstek geschikt zijn voor ‘*laici spirituales*’: devote oefeningen zoals traktaten over zonde en deugd, meditatie-instructies, regels voor dagordening en gebeden- en getijdenboeken.

Voor het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* heeft Zerbolt de beide redacties van *De libris teutonicalibus* gebruikt en bijgeschaafd. De argumentatie is versterkt en de lijn van het betoog is krachtiger aangezet. De aanhangsels zijn weggelaten en ook de dubbele doelstelling (het weerleggen van de kritiek van de buitenwereld tegelijk met het toerusten van de devote gemeenschappen door middel van leesinstructies) is verdwenen. Omdat *Super modo vivendi* een verantwoording is tegenover de buitenwereld, zijn de leesrestricties weggelaten. Aan het slot gaat Zerbolt overigens nog wel, maar dan korter, in op enkele voor leken ongeschikte teksten.

Zowel *De libris teutonicalibus* als het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* kennen een veelzijdige overlevering in het Middelnederlands.⁵⁶ Ook nadat de strijd rondom de devote beweging was geluwd, bleef er belangstelling voor. Hoewel de volkstalige receptie nog grondig onderzoek ontbeert, trekt Nikolaus Staubach al wel diverse lijnen.⁵⁷ Volgens hem hadden de vertalingen vaak tot doel leken te wapenen tegen aanvallen van buitenaf, dienden zij om *laici spirituales* toe te rusten of om de leer van de *duplex doctrina* (het Nieuwtestamentische onderscheid tussen melk en vast voedsel, dat staat voor een tweevoudig geestelijk leerniveau) uit te dragen. Ook werden ze gebruikt als programmatische inleiding bij omvangrijke volkstalige tekstverzamelingen.

Voor Dirc van Herxen is het onderwerp van de ‘Duytsche boeken’ belangrijk genoeg om een plaats te geven in het *Eerste Collatieboek*, en zoals gezegd neemt hij niet *De libris*

55 Wybren Scheepsma, die de receptie van Eckhart in de Nederlanden heeft onderzocht, geeft aan dat *De libris teutonicalibus* tamelijk mild oordeelt over Eckharts eigen en inhoudelijk met hem verwante teksten. Vooral de meerduidigheid ervan is een probleem (zie Scheepsma 2008).

56 Zie hiervoor Deschamps 1960 en 1961, waarin diverse vertalingen van (gedeelten van) *Super modo vivendi* en *De libris teutonicalibus* zijn uitgegeven.

57 Staubach 1997a, p. 285-289.

teutonicalibus, maar het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* als uitgangspunt voor zijn rubriek. Een grondige analyse van de inhoud en een vergelijking met de Latijnse brontekst geeft meer duidelijkheid over zijn motief om deze rubriek toe te voegen.⁵⁸ Aan het begin van de rubriek heeft Dirc van Herxen een korte inleiding toegevoegd, waarin direct duidelijk wordt waar het hem om draait:

Want sommige twivel maken of et behoerlic si dat leke lude die Heilige Scrifte lesen ende of et gheoerloft si die in Duytscher tale te hebben, voertmeer ofet geoorloft si die buten kerken te verspreken ende te leren. So sijn van desen materien uut ghesocht ende versament scrifte der heiligen, daer men uut merken mach wat wi hier inne gevoelen sullen ende antwoorden op die punte voerscreven.⁵⁹

Het gaat er dus om dat het publiek zich een mening vormt en een weerwoord heeft inzake drie kwesties: of leken geestelijke literatuur mogen lezen, of zij die ook mogen bezitten en of zij deze mogen bespreken buiten de Kerk. De behandeling van de eerste twee punten is gebaseerd op het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi*, terwijl het derde punt gebruik maakt van het zesde hoofdstuk van ditzelfde traktaat. Hoe gaat Dirc van Herxen nu precies om met zijn brontekst? Na de introductie van het eerste punt haakt hij direct aan bij het traktaat van Gerard Zerbolt, zonder dat overigens aan te geven:

Ten eersten te bewisen dattet niet allene behoerlic is, dat leke lude die Heilige Scrifte lesen, mer oec berispelic is dat si daer ynne versumelic sijn, so horen wi wat Sunte Augustinus hier op seit inder epistele totten greve Bonifacium.⁶⁰

Het citaat dat nu volgt, is echter niet het begin van het zevende hoofdstuk. De inleiding hiervan, waarin direct al duidelijk wordt gesteld dat leken wel degelijk 'sacros libros' in hun eigen taal mogen lezen en bezitten, mits deze maar aan een aantal voorwaarden voldoen, slaat Dirc van Herxen over, evenals twee pauselijke uitspraken die deze opvatting moeten legitimeren. Het wordt direct al duidelijk dat hij zijn eigen plan trekt en selectief omgaat met de informatie uit zijn bron. De grondstructuur laat hij los – de structurerende opmerkingen van de brontekst worden daarom ook niet overgenomen – en de gedeelten die hij wel gebruikt, plaatst hij in een eigen stramien.

Bij het eerste punt van de rubriek (Mogen leken geestelijke literatuur lezen?) doet Dirc van Herxen flink wat ingrepen in de brontekst, maar de inhoud past hij niet op een verstrekkende manier aan. Drie citaten zijn in hun geheel weggelaten, terwijl er twee flink zijn ingekort en van een het laatste deel is weggelaten.⁶¹ Ook in een aantal

58 De Latijnse tekst van *Super modo vivendi* naar handschrift Den Haag, KB 70 H 78, is uitgegeven in Hyma 1926. Hoofdstuk 6 en 7 zijn te vinden op p. 46-71. De editie van het zevende hoofdstuk naar handschrift Wenen, ÖNB Cod. 4287 in Jellouschek 1935 heb ik buiten beschouwing gelaten voor mijn vergelijkend onderzoek.

59 Hs. U, f. 166v.

60 Hs. U, f. 166v.

61 Weggelaten: citaten van Augustinus, Johannes Chrysostomus en Thomas van Aquino (zie Hyma 1926, p. 58, 61-62 en 63). Ingekort: twee citaten van Johannes Chrysostomus (Hyma 1926, p. 60-61 en 61). Laatste deel weggelaten: een citaat van Caesarius van Arles en van Thomas van Aquino (Hyma 1926, p. 62-63 en 63).

andere citaten is gesneden, opmerkingen van Gerard Zerbolt tussen de citaten door zijn weggelaten en bronverwijzingen zijn minder gedetailleerd weergegeven. Zo beweert Zerbolt bijvoorbeeld tussen twee citaten van Johannes Chrysostomus waarin bevestigd wordt dat het gewone volk niet veel moeite doet om religieuze teksten te lezen, dat veel leken vandaag de dag liever boeken lezen over Roeland en Troje dan stichtelijk werk.⁶² Deze bewering neemt Dirc van Herxen niet over. Wel zet hij aan het eind van het eerste punt stevig aan dat het niet alleen toegestaan is dat leken geestelijke literatuur lezen, maar ook ‘seer betamelic ende oerbaerlic’.⁶³

Bij het tweede punt van de rubriek (Mogen leken geestelijke literatuur bezitten?) geeft Dirc van Herxen vier argumenten die deze vraag positief beantwoorden. Het eerste argument is in *Super modo vivendi* niet expliciet te vinden, maar de volgende drie wel.⁶⁴ Vooral het tweede en het vierde argument wijken echter tamelijk ver van de brontekst af. Zerbolt toont in het tweede argument aan dat het Oude en het Nieuwe Testament zijn geschreven in de taal van het oorspronkelijke publiek en dat veel predikers de Heilige Schrift hebben vertaald in de taal van hun toehoorders. Hier kort Dirc van Herxen voornamelijk de vele voorbeelden in die Zerbolt geeft, zoals een citaat van Johannes Cassianus waarin wordt vermeld dat veel woestijnvaders geen Latijn en Grieks kenden en in plaats daarvan de heilige boeken in de Egyptische taal lazen.⁶⁵

Met het vierde argument bewijst Zerbolt dat het niet verkeerd of verboden is om geestelijke literatuur te bezitten. De rubriek in het *Eerste Collatieboek* volgt de inhoud van *Super modo vivendi* hier tamelijk getrouw, tot aan het laatste deel waarin de voorwaarden worden genoemd waaraan goede boeken voor leken moeten voldoen. In de Latijnse brontekst worden er vijf genoemd: (1) ze mogen geen ketterij bevatten, (2) ze moeten eenvoudige en heldere stof behandelen en geen zaken die het bevattingvermogen van de leek te boven gaan, (3) zij moeten de eenvoudige stof niet op een duistere of figuurlijke manier behandelen, zoals in veel boeken uit het Oude, maar ook uit het Nieuwe Testament gebeurt, (4) de wijze van zeggen dient overeen te komen met de boeken van de kerkleraren, wat niet het geval is bij de teksten van Eckhart en dergelijke en (5) de ‘concordia sensus’ mag niet afwijken van de heilige boeken.

Dit gedeelte is door Dirc van Herxen erg ingekort: hij neemt alleen de eerste twee punten over en incorporeert deze in het vierde argument. De eerste voorwaarde volgt de brontekst getrouw: volkstalige boeken zijn geoorloofd ‘also veer als si gheen ongelove yn en begripen’, waarbij gerefereerd wordt aan de pauselijke bul *Ad apostolatus*, die gebiedt zulke boeken te vernielen of ongeoorloofde passages eruit te schrappen. De tweede voorwaarde wijkt wat meer af. ‘Behalven dit so salmen oec voersien in Duyt-

62 ‘Et vere hodie sunt multi layci, qui continuo legunt in libris de Rolandino et de bello Troyano, et sic de aliis ineptis et inutilibus fabulis, quibus utique salubrius foret quod illum laborem suum divinis scripturis legendis et intelligendis adhiberent.’ (Hyma 1926, p. 61.)

63 *Super modo vivendi* heeft hier alleen dat het geoorloofd is dat leken hieruit lezen omdat de geestelijke literatuur voor hen niet geschikt of verboden zou zijn om te bestuderen: ‘Ex quibus omnibus et multis aliis, que poni possent, satis patet quod non est prohibitum laycis sacram scripturam legere, eo quod laycis non conveniat vel prohibitum sit studium scripturarum.’ (Hyma 1926, p. 64.)

64 Voor de inhoud van deze argumenten, zie de samenvatting van de rubriek in bijlage 7.

65 Hyma 1926, p. 66.

schen boeken dat si sijn van slechten ende openen materien', waar dan als verduidelijking aan wordt toegevoegd: 'die dienen sunden ende ondoechde te laten ende doechde te oefenen'. De Bijbelcitaten die Zerbolt ter illustratie opvoert en alleen met Bijbelboek en hoofdstuknummer aanduidt, schrijft Dirc van Herxen in de tekst van de rubriek wel uit. Het gaat om 1 Korinthe 3:1-2 en Hebreëen 5:12-14, waarin onderscheid gemaakt wordt tussen de melk voor de ongeoefende en het vaste voedsel voor de geoefende gelovigen, de eerder genoemde *duplex doctrina*.

De overige drie voorwaarden van Zerbolt krijgen geen plek in de rubriek 'Van Duytsche boeken te lesen'. Dat betekent dat er dus niets gezegd wordt over de boeken uit het Oude en Nieuwe Testament die niet geschikt zijn en ook niet over de traktaten (uit de invloedssfeer) van Eckhart. De leesrestricties nemen in de rubriek dus een veel minder belangrijke plaats in dan bij Gerard Zerbolt. In plaats van deze restricties uitvoerig te memoreren, ontleent Dirc van Herxen het slot van zijn rubriek aan het zesde hoofdstuk van *Super modo vivendi*, waarin het gaat over de onderlinge vermaning. Het derde en laatste punt van 'Van Duytsche boeken te lesen' begint als volgt:

Vanden derden als of et gheoorloft si die Heilige Scrift buten kerken te leren of te overspreken. Hier in twivel te maken mach comen uut twien saken. Ten eersten: want na insettinge der heiliger Kerken predicacie niet ghescien en sal buten oerlof der prelaten ende dat in ghewyeden steden ende is pueren leken verboden. Doch so en maken die dit voer nemen gheen onderscheit tussen predicacie ende simpel dogentlic vermanen.⁶⁶

Hierna volgen twee korte citaten uit het begin van het zesde hoofdstuk van Zerbolt, waarin het verschil tussen de predicatie in het openbaar en de *admonitio* in kleine kring wordt uitgelegd. Voor zijn tweede argument, dat aantoonde dat men de Heilige Schrift wel degelijk ook buiten de kerk mag bespreken, gebruikt Dirc van Herxen het laatste deel van Zerbolts zesde hoofdstuk, waarin Jezus' uitspraak dat Hij in het verborgen niets heeft gesproken en Augustinus' interpretatie van deze tekst centraal staan.⁶⁷ Jezus bedoelde niet dat Hij nooit tot een kleine groep mensen heeft gesproken of dat Hij dingen leerde die moeilijk te begrijpen waren of geheim moesten blijven. Zo wordt ontkracht dat het niet toegestaan zou zijn om buiten de Kerk de Heilige Schrift te bespreken en elkaar aan te sporen om God te dienen, ondeugden na te laten en deugden te beoefenen. De grote lijn hiervan neemt Dirc van Herxen over. Het stuk van hoofdstuk zes dat hij weglaat, gaat onder andere over de onderwerpen die niet besproken mogen worden tijdens de onderlinge vermaning: de geloofsartikelen, de sacramenten en andere ingewikkelde zaken. Ook staat hierin dat de *admonitio* of *exhortatio* is toegestaan aan iedereen, geleerden en ongeleerden, mannen en vrouwen. Evenzo wordt het tweeledige karakter van de *admonitio* onderstreept: zowel de aansporing tot het goede als de berisping vanwege het kwade heeft hierin een plaats. Een aantal gedeelten dat Dirc van Herxen nu niet benut, gebruikt hij wel in de rubriek die speciaal gewijd is aan de onderlinge vermaning ('Van onderlinger vermaninge').⁶⁸

⁶⁶ Hs. U, f. 168v.

⁶⁷ Johannes 18:20.

⁶⁸ Zie voorgaande paragraaf.

Voor de rubriek ‘Van Duytsche boeken te lesen’ grijpt Dirc van Herxen dus terug op een fundamenteel traktaat uit eigen kring, maar geeft dit wel een eigen structuur. Veel informatie uit het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* past hij in, maar hij maakt ook duidelijk andere keuzes. Zoals hij zelf aangeeft, is het doel van zijn rubriek het toerusten van het collatiepubliek voor vragen van buitenaf over het lezen, bezitten en bespreken van geestelijke literatuur. Het geven van leesrestricties blijkt hierbij van ondergeschikt belang. Was dat laatste van grotere betekenis geweest, dan was *De libris teutonicalibus* geschikter geweest als brontekst. Ook zou hij dan het laatste deel van het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* niet hebben ingekort en aangevuld met gedeelten uit het zesde hoofdstuk.

Dat het slot van de rubriek ingaat op de vraag of de Heilige Schrift ook buiten de Kerk besproken mag worden, is cruciaal. De verdediging van eenvoudig, deugdzaam onderricht door gelovigen onderling dient als legitimatie van de collatiepraktijk zelf. In dit licht zijn de keuzes die Dirc van Herxen maakt begrijpelijk. Toch kan de vraag opkomen of Dirc van Herxen wellicht ook ruimere opvattingen huldigde dan Gerard Zerbolt, omdat hij bijvoorbeeld geen censuur op bepaalde Bijbelboeken uitoefent.⁶⁹ Alleen op grond van deze rubriek is dat echter lastig uit te maken. In de rubriek die speciaal aan het Woord van God is gewijd (‘Vanden Woerden Godes’) maakt Dirc van Herxen in ieder geval ook geen onderscheid tussen Bijbelboeken die wel en niet geschikt zouden zijn voor leken. In feite bevat het één grote lofzang op de Heilige Schrift als wegwijzer naar God, scherp zwaard om de vijand mee te verslaan en levend brood om het hart mee te voeden. De gedachte van de *duplex doctrina* komt op één plaats terug, maar staat ook hier niet in het teken van de censuur:

Daer is beide melc dranc daer die tedere joghete der geloviger mede opgevoedet werde, ende oec crachtiger spise daer die sterker volcomenheit wasdom heiliger doget van ontfange. Want die Scrift is als een vloet open ende diep, in welker een elephant zwemmet ende een lamken te voete in wandert. Dat is: die geleerden diepsynnigen en kunnen se niet te vollen gronden ende die simpele goetwillighe behelpen hem daer mede nochtan ende ontfangen leer der salicheit. Dese godlike leer Woerde Godes sullen alle menschen boven al pinen te [...ten], gheerne horen, dicwijl overdencken ende vlijtlike bewerken.⁷⁰

‘Vander echtscap’

De tweede toegevoegde rubriek waaruit duidelijk de betrokkenheid op een lekenpubliek blijkt, is ‘Vander echtscap’.⁷¹ Ook deze rubriek valt met de deur in huis door direct de twee hoofdpunten van het betoog te noemen:

⁶⁹ Vergelijk ook de prologen van de Bijbelvertaler van 1360, die anders dan de latere opvattingen van Gerard Zerbolt, leken veel minder beperkingen oplegt en de historische Bijbelboeken juist wel geschikt achtte. Zie Kors 2007, p. 160-163.

⁷⁰ Hs. U, f. 51v-52r. De laatste zin lijkt corrupt te zijn.

⁷¹ Een uitgebreidere behandeling plus editie van deze rubriek is te vinden in Van Beek in voorbereiding.

Inder materien vander echtschap sijn twe dinge aen te merken. Dat ene is die sake waer omme die echtschap op som steden inder Heiliger Scrijft ontraden wort, na dien dattet een sacrament der heiliger Kerken is. Dat ander is hoe dat gheechte lude hoer echtschap te rechte houden sullen.⁷²

In het eerste onderdeel van het betoog gaat Dirc van Herxen allereerst uitvoerig in op het vrijwillig afzien van een huwelijk voor de zaak van Gods koninkrijk. Sommige mensen is het bovendien ook niet geoorloofd om een huwelijk aan te gaan. Vervolgens komen de drie nadelen die aan het huwelijk kleven uitvoerig aan bod. In de slotzin van het eerste deel wordt de doelgroep van deze boodschap aangegeven:

Ende dit so gheseit van den genen die noch ongebonden sijn ende hem onthouden kunnen van vleyschelijker overtredinge of die tot wat hogher geroepen sijn ende dat opgheset hebben te houden bider gracen Godes.⁷³

Het tweede deel van het betoog behandelt in vijf punten de manier waarop de mensen die in de echt verbonden zijn, hun huwelijk goed moeten houden. Citaten van apostelen en kerkvaders dienen om deze punten te ondersteunen. De inhoud van de gehele rubriek over het huwelijk is een aaneenschakeling van excerpten uit gezaghebbende bronnen. De belangrijkste zijn de Bijbel, de brieven van Hiëronymus aan Pammachius en Eustochius en 'enen boeke vander echtschap', dat geïdentificeerd kan worden als het traktaat *De matrimonio* van Geert Grote.

Het eerste onderdeel van het betoog heeft niet zozeer betrekking op mensen die reeds getrouwd zijn, maar richt zich op hen die ervoor kiezen ongehuwd te blijven. De woorden van Paulus uit 1 Korinthe 7 waarin hij het ongehuwde leven aanprijst, worden uitvoerig geciteerd. Ook Hiëronymus, die het huwelijk vergelijkt met doornen en de maagdelijke staat met rozen, wordt uitgebreid aangehaald. Vervolgens wordt aangevoerd dat het aan sommige mensen ook niet is toegestaan om te trouwen. Voor deze bewering zet Dirc van Herxen *De matrimonio* van Geert Grote in. Voor mensen die een hoger doel nastreven, is een lager doel ongeoorloofd geworden: 'Niemand die de hand aan de ploeg slaat en ziet naar hetgeen achter hem ligt, is geschikt voor het Koninkrijk Gods.'⁷⁴

In het vervolg komen uitgebreid drie hindernissen aan de orde waardoor het huwelijk sommigen af te raden is. Allereerst wordt men door te trouwen belast met de zorg voor aardse, vergankelijke zaken. De tweede hindernis wordt gevormd door de onzuivere vleselijke genoegens waardoor men zich in het huwelijk dikwijls laat leiden. Bij dit argument wordt opnieuw *De matrimonio* aangehaald.⁷⁵ In het citaat stelt Grote dat het moeilijker is om de wellust te bedwingen binnen de grenzen van het huwelijk. Als men enerzijds de wellust en anderzijds de rede tevreden moet stellen, raakt de mens verdeeld. De derde hindernis is dat in het huwelijk zelden de belangrijkste zaak bovenaan staat: het krijgen van kinderen en ze een godsdienstige opvoeding geven. Zelfs mensen die dit wel graag willen nastreven, lukt het zelden. Ook hier voert Dirc van

72 Hs. U, f. 169v.

73 Hs. U, f. 171r.

74 Lukas 9:62. Het citaat uit *De matrimonio* is te vinden in Mulders 1941, p. 21.

75 Mulders 1941, p. 27-28.

Herxen *De matrimonio* ter ondersteuning op.⁷⁶ Er is een veel betere weg om God te dienen dan door het krijgen van kinderen: zich geheel in dienst van God stellen en andere mensen met woord en voorbeeld daartoe te trekken.

Het tweede gedeelte van de rubriek 'Vander echtscap' bevat vijf adviezen aan gehuwden om hun huwelijk goed te houden. (1) Man en vrouw dienen elkaar lief te hebben wanneer zij door het sacrament van het huwelijk met elkaar verbonden zijn, maar hun liefde moet wel gematigd zijn. (2) De man moet zijn vrouw onderwijzen en wanneer hij veel minder van Gods wet weet dan zij, moet hij zich schamen. (3) De vrouw moet haar man onderdanig en gehoorzaam zijn, maar dat geeft de man geen vrijbrief om wreed of bitter te zijn. Een vrouw hoeft echter haar man niet gehoorzaam te zijn in dingen die tegen de wil van God ingaan. In het 'betalen van de echtelijke schuld' zijn man en vrouw gelijk: zij hebben zeggenschap over elkaars lichaam. (4) Echtgenoten moeten niet te vaak gemeenschap hebben en om de juiste redenen en op het goede moment samenkomen. (5) Ouders dienen hun kinderen door vermaning op het goede pad te houden en moeten hen voorgaan in een deugdzzaam leven. Kastijding is een middel dat daarbij niet geschuwd mag worden.

Het traktaat *De matrimonio* dat Dirc van Herxen voor zijn rubriek benut, biedt een zeer strenge, zo niet rigoristische opvatting over het huwelijk.⁷⁷ Grote adresseerde het aan een bevriende kanunnik die wilde gaan trouwen, om hem ervan te weerhouden zijn celibataire, volledig aan de studie gewijde leven op te geven. Voor dit doel trekt hij alle argumenten uit de kast die hij kan vinden en schroomt hij niet om citaten geheel uit hun verband te trekken. Door te trouwen zal zijn vriend zijn zielenheil schaden en ontrouw zijn aan het evangelie. Tal van obstakels staan getrouwde mensen in de weg om de wegen van God te bewandelen. Het voeren van de geestelijke strijd is een beter geneesmiddel om aan de vleselijke begeerte te ontkomen. Bovendien, waar is een vrouw te vinden die heilig genoeg is om kinderen op te voeden tot eer van God? Aan het slot geeft Grote aan wat en wie hij met zijn betoog op het oog heeft: hij wil geleerde en geletterde mannen behoeden voor de boeien van het huwelijk.

In het vuur van zijn betoog balanceert Grote op de rand door de twee wettige motieven om te trouwen (het voortbrengen van kinderen en het vermijden van ontucht) nog verder aan te scherpen. Trouwen is alleen geoorloofd als men kinderen wil krijgen die leven tot eer van God, maar zelfs dan is het een beter alternatief om een behoeftig kind te adopteren en het een godvruchtige opvoeding te geven. Bovendien beweert hij dat men een dagelijkse zonde begaat door te trouwen als remedie tegen ontucht. Als men hierdoor zijn lust wil bevredigen, begaat men zelfs een doodzonde.⁷⁸ Overigens schemert tussen de regels hier en daar toch iets door van het ideaal van een oprecht christelijk huwelijk, waarin de man zijn vrouw liefheeft zoals Christus zijn Kerk.⁷⁹ Elders legt Grote in dit verband veel nadruk op abstinentie:

76 Mulders 1941, p. 66 en een gedeelte dat ik niet heb kunnen traceren.

77 Zie Epiney-Burgard 1970, p. 194-200 en ook Bange 1985a.

78 In het onderzoek zijn diverse redenen voor dit extremisme aangedragen; zie Mulders 1941, p. 174-176 en Epiney-Burgard 1970, p. 198-199.

79 In zijn *Zedelijke toespraak* spreekt Grote hier explicieter over; Epiney-Burgard 1970, p. 199-204.

slechts als men in onthouding leeft, kan men naar volmaaktheid streven.⁸⁰

Wat doet Dirc van Herxen in zijn *Eerste Collatieboek* met deze opvattingen van Grote? Welke visie acht hij geschikt voor zijn stedelijke publiek in Zwolle? In de rubriek 'Vander echtschap' draagt hij een tweeledige boodschap uit: ongebondenen die zich kunnen onthouden van het vleselijke genot of die tot een hoger doel geroepen zijn, dienen af te zien van het huwelijk. Voor mensen die niet onder deze categorie vallen, is het huwelijk goed, mits men zich aan de vijf gegeven punten houdt. De *matrimonio* wordt ingezet om de bewering van het eerste deel te ondersteunen: een lager doel (het huwelijk) is niet geoorloofd wanneer je een hoger doel tracht te bereiken (een celibatair leven gewijd aan God). Ook de drie nadelen van het huwelijk die Dirc geeft, steunen sterk op *De matrimonio*. De eerste hindernis wordt onderbouwd met een Bijbelcitaat van Paulus (1 Korinthe 7:32-33) dat ook bij Grote een belangrijke rol speelt in zijn betoog. Ook de tweede en de derde hindernis volgen geheel de gedachtegang van Grote: het is juist moeilijker om de wellust te bedwingen binnen de grenzen van het huwelijk. De mens raakt verdeeld doordat hij enerzijds de wellust en anderzijds de rede tevreden tracht te stellen. Bovendien lukt het zelden om godvrezende kinderen te krijgen, zelfs al hebben ouders dat als belangrijkste doel voor ogen.

In het eerste deel van het betoog in 'Vander echtschap' valt dus een sterke beïnvloeding door Geert Grote waar te nemen. Wel blijkt duidelijk dat Dirc van Herxen enkele scherpe kanten van Grotés betoog heeft weggelaten. Waar Grote de negatieve eigenschappen van de vrouw uitbundig weergeeft, is daarvan niets terug te vinden in het *Eerste Collatieboek*. Ook Grotés opvatting dat de huwelijksdaad als remedie tegen de onkuisheid zondig is, ontbreekt. In het tweede deel van het betoog wordt juist beweerd dat de gemeenschap zonder zonde is als deze om de juiste redenen en op het goede moment plaatsvindt.⁸¹

Grote schreef zijn traktaat niet voor de gewone man of vrouw en ook Dirc van Herxen heeft hen niet op het oog in het eerste stuk van zijn betoog. Hij richt zich op personen die zich kunnen onthouden of die tot iets hogers geroepen zijn, maar wie bedoelt hij hiermee nu concreet? Natuurlijk vallen de broeders zelf onder deze categorie, maar zij waren niet de eerste doelgroep van de volkstalige collatie. De jonge mannen die de stadsschool hadden doorlopen en zich voorbereidden op de intrede bij een religieuze instelling lijken een geschikt publiek. Zij hadden de hand al aan de ploeg geslagen en daardoor de keuze gemaakt.⁸² Ook de jongens die nog op de stadsschool zaten, komen in aanmerking. Zij konden wellicht over de streep getrokken worden door ze te doordringen van de hindernissen die het huwelijk opwerpt op de weg naar het hemelse Koninkrijk.

80 Zie Mulders 1941, p. 104-106.

81 De juiste redenen worden bij Dirc ook wel wat aangescherpt. Het krijgen van kinderen die God dienen, het vermijden van onkuisheid van de wederhelft.

82 Het is echter wel de vraag of zij bij de volkstalige collatie aanwezig waren of met de Latijnse collatie van de broeders meededen.

Het tweede stuk van Dircs betoog met zijn vijf punten voor een goed huwelijk leunt minder sterk op de ideeën van Grote. Het geeft veel concretere adviezen voor gehuwden dan in diens *Zedelijke toespraak* te vinden zijn: het bespreekt de momenten waarop de gemeenschap geoorloofd is en geeft bovendien opvoedingsadviezen. Ook wordt opgemerkt dat vrouwen hun man niet hoeven te gehoorzamen als hij tegen Gods wil ingaat. De notie van het geestelijk huwelijk ontbreekt en abstinentie binnen het huwelijk wordt niet gepropageerd. Het enige concrete raakvlak is dat beide auteurs Tobias en Sara als voorbeeldig koppel ten tonele voeren.

Aan de getrouwde mensen onder het publiek, met name de vrouwen, biedt het *Eerste Collatieboek* in de rubriek die volgt op 'Vander echtscap' nog meer concrete aansporingen.⁸³ De rubriek 'Sunte Jheronimus epistel tot Celanciam' bevat namelijk de pelagiaanse brief *Ad Celantiam*, die een leefregel biedt voor rijke dames die in hun huwelijk een christelijk leven willen leiden.⁸⁴ In de brief wordt Celantia opgeroepen om in de voetstappen van Christus te treden en Gods geboden te onderhouden. Zowel maagden, weduwen als gehuwde vrouwen zijn daartoe geroepen. Er volgen allerlei praktische adviezen om de navolging in de praktijk te brengen. 'Scamelheit' (*pudor*, ingetogenheid, eerbaarheid) is de deugd die de vrouw bovenal past. Trots op je aanzienlijke afkomst is uit den boze en roddel, vleierij of het zoeken van de lof van mensen zijn een groot kwaad. Als je vast of in abstinentie leeft, pas dan op om jezelf als heilig te beschouwen. Celantia wordt geadviseerd een rustige plaats te creëren waar zij zich kan afzonderen van de drukte van het gezin om de Bijbel te lezen en te bidden. De schrijver van de brief drukt haar op het hart om zich niet te versieren met een bijzondere haardracht of dure kleren, maar zich te tooien met eenvoud en soberheid en te verlangen naar de schoonheid van de ziel.

De volkstalige versie van deze brief die in het *Eerste Collatieboek* is opgenomen, is een verkorting van het Latijnse origineel. In de oorspronkelijke tekst is het laatste gedeelte gewijd aan onthouding in het huwelijk. Celantia had daar namelijk een aantal jaren eerder toe besloten zonder dat haar man daarmee instemde. Deze wens van Celantia is goed, maar zo'n beslissing mag zij niet alleen nemen. Als een echtpaar eensgezind besluit tot abstinentie, moet het eerst een proefperiode afspreken. Pas als beiden zich sterk genoeg weten, kan men overgaan tot een leven in onthouding. Dit laatste deel van de brief zit er in het *Eerste Collatieboek* opmerkelijk genoeg niet bij. Het lijkt er dus op dat Dirc van Herxen voor de gehuwden onder zijn publiek de abstinentie niet aanbeveelt. Dat is op zijn minst opmerkelijk, gezien zijn strenge ascetisme en afkeer van wereldse ijdelheid.⁸⁵ Bovendien werd in devote kring dit ideaal wel degelijk gepropageerd, zo bewijst een vijftiende-eeuws handschrift dat voor het grootste deel collaties over het huwelijk bevat en dat mogelijk te lokaliseren valt in een Oostnederlands broe-

83 Overigens bevat het *Eerste Collatieboek* nog twee andere rubrieken die verwant zijn aan 'Vander echtscap': een over de onkuisheid en een over de kuisheid. De rubriek over de kuisheid bevat een gedeelte uit de *Profectus* van David van Augsburg waarin de voortreffelijkheid van de kuisheid wordt aangetoond, een pseudo-augustinse homilie over de strijd van de christen tegen de onkuisheid plus drie exemplen. De rubriek over de onkuisheid bevat een gedeelte uit de *Profectus* over de soorten onkuisheid en zeven remedies daartegen, gevolgd door een exemplen.

84 Steining 1997, p. 186-193.

85 Zie hoofdstuk 1.

derhuis.⁸⁶ Opnieuw wordt duidelijk dat Dirc van Herxen de vrijheid neemt om binnen het devote ideaal eigen afwegingen te maken.

DIRC VAN HERXEN ALS VERTALER

Hoewel voorgaande paragrafen veel duidelijk hebben gemaakt over Dirc van Herxens selectiestrategie, is zijn rol als vertaler nog niet expliciet belicht. Jacob de Voecht beweert in zijn kroniek dat Dirc de teksten van zijn verzamelwerk uit verschillende bronnen bijeenbracht en daarna in de volkstaal vertaalde.⁸⁷ Om deze bewering te toetsen, heeft J. Deschamps een aantal excerpten – helaas vermeldt hij er niet bij welke – vergeleken met de overgeleverde Middelnederlandse vertalingen, waarbij hij tot de conclusie komt dat Dirc van Herxen deze zelfstandig heeft vertaald.⁸⁸ Alleen van een gedeelte uit het *Soliloquium* van Bonaventura ontdekte hij dat het ontleend is aan een vertaling die circuleerde onder de titel *Vanden vier oefeningen*. Ook is bij het vertalen van een hoofdstuk uit Henricus Suso's *Horologium* de Noordnederlandse bewerking ervan gebruikt.⁸⁹ De bevindingen van Karl Stooker en Theo Verbeij ten aanzien van de *Profectus religiosorum* stemmen met die van Deschamps overeen: ook de 29 uitgebreide passages uit boek II en III van de *Profectus* die in het *Eerste Collatieboek* zijn opgenomen, verschillen aantoonbaar van de twee bekende Middelnederlandse vertalingen.⁹⁰

Om deze beweringen verder uit te diepen, volgen nu de bevindingen uit recenter onderzoek naar de vertalingen van (gedeelten uit) het *Horologium* van Henricus Suso, *De miseria humanae conditionis* van Lotharius van Segni en van het traktaat *De vestibus pretiosis* van Gerard Zerbolt. Tot slot geef ik de resultaten van mijn eigen onderzoek naar de vertaling van de excerpten uit de *Dialogen* van Gregorius.

Henricus Suso, *Horologium*

Het *Horologium* van Henricus Suso behoorde tot de lievelingsliteratuur van de Moderne Devotie: Geert Grote noemt het in zijn boekenlijst, Florens Radewijns excerpert er stukken uit voor zijn *Libellus* en ook Hendrik Mande, Gerlach Peters en Thomas van Kempen hebben het gebruikt.⁹¹ De tekst was zo geliefd omdat zowel Suso als de moderne devoten de spiritualiteit van de woestijnvaders hoogschatten als verwerkelijking van de godsvrucht van de eerste christenen. In de geloofsbeleving van beiden was een centrale plaats toegekend aan de passie van Christus en de vier uitersten. De oudste Middelnederlandse vertaling van het *Horologium* ontstond in het midden van de veer-

86 Bange 1985b, p. 37. Het gaat om hs. Leuven, Maurits Sabbebibliotheek MS 5000 12 B I (olim Nijmegen, Provinciebibliotheek van de Jezuïeten MS 5000 12 B I). Meer hierover in hoofdstuk 7.

87 Schoengen 1908, p. 55-56.

88 Deschamps 1959, p. 192-193.

89 Deschamps 1987, p. 411.

90 Stooker en Verbeij 1993, p. 330.

91 Zie Hoffmann 1994, waarin de volkstalige receptie van het *Horologium* bij de Moderne Devotie wordt onderzocht.

tiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden, waarschijnlijk in kringen rond Ruusbroec.⁹² Het lezerspubliek bestond voornamelijk uit lekenbroeders van regulierenkloosters in de omgeving van Brussel. Hoofddoel van deze vertaling was niet een nauwkeurige overzetting van het Latijn, maar het beschikbaar stellen van de tekst in begrijpelijk Nederlands. Rond 1400 werd in de Noordelijke Nederlanden een bewerking van deze vrije vertaling vervaardigd: onzorgvuldig vertaalde gedeelten werden gecorrigeerd en ontbrekende gedeelten toegevoegd. Waarschijnlijk fungeerde deze Noordnederlandse redactie in devote kring. Zij vond voornamelijk verbreiding in vrouwenkloosters die onder invloed van de Moderne Devotie stonden. Van beide vertalingen zijn zowel handschriften met de volledige tekst als codices met excerpten overgeleverd. Vooral van de Noordnederlandse redactie zijn veel handschriften met excerpten bewaard gebleven. De excerpten zijn meestal niet groter dan enkele hoofdstukken; vaak gaat het om slechts één hoofdstuk of een nog kleiner gedeelte. Drie stukken konden zich verheugen in de grootste populariteit: de *ars moriendi* die door Geert Grote speciaal aanbevolen was, de passieverdenkingen en het gedeelte over de penitentie.

Het *Eerste Collatieboek* bevat enkele omvangrijke gedeelten uit het *Horologium*, zo laat het onderzoek van Werner Hoffmann zien. In totaal gaat het om vijf hoofdstukken, te vinden in de rubrieken over zelfkennis, oordeel, hel, hemel en penitentie.⁹³ De hoofdstukken zijn in hun geheel vertaald en laten slechts enkele korte passages weg die dienen als inleiding op een volgend stuk of uitleiding op een voorgaand gedeelte. Het hoofdstuk in de rubriek 'Van bekenninge ons selfs' stemt nagenoeg geheel overeen met de Noordnederlandse redactie; af en toe zijn op woordniveau enkele veranderingen doorgevoerd. Voor het slot heeft Dirc van Herxen echter een nieuwe vertaling gemaakt. Ook de hoofdstukken in de andere rubrieken wijken regelmatig op woordniveau af van de Noordnederlandse redactie. Dat leidt tot de conclusie dat Dirc van Herxen een zo nauwkeurig mogelijke vertaling wilde leveren. De al bestaande Noordnederlandse redactie waarover hij beschikte, bezat te veel onzorgvuldig vertaalde plaatsen en kon daarom niet zonder meer overgenomen worden.

Naast de vijf vrijwel complete hoofdstukken bevat het *Eerste Collatieboek* nog drie korte excerpten uit het *Horologium*.⁹⁴ Zo heeft Dirc van Herxen in de rubriek 'Hoe salich tis inder joghet hem te Gode te keren' enkele fragmenten uit de zondenklacht van de discipel van de Eeuwige Wijsheid uit hoofdstuk I,4 bij elkaar gevoegd. Opmerkelijk is dat hij hiervoor niet de Noordnederlandse redactie heeft benut, maar zijn eigen Latijnse *collationale* als uitgangspunt heeft genomen. In de parallelle Latijnse rubriek 'De innocencia' staan namelijk precies dezelfde citaten, in identieke volgorde en met dezelfde ingevoegde tussenzin.⁹⁵

92 Een editie van deze vertaling is te vinden in Van de Wijnpersse 1938.

93 Om precies te zijn: de rubriek 'Van bekenninge ons selfs' bevat hoofdstuk II,2; 'Vanden oerdel' hoofdstuk I,7; 'Vander hellen' hoofdstuk I,10; 'Vanden rike des hemels' hoofdstuk I,11 en 'Van penitencien' hoofdstuk I,4. Zie Hoffmann 2004, p. 228-229. Hierin wordt hoofdstuk II,2 ten onrechte ondergebracht in de rubriek over de dood in plaats van de zelfkennis.

94 In de tweede subrubriek 'Vanden rike des hemels' en in de rubrieken 'Van werken der handen' en 'Hoe salich tis inder joghet hem te Gode te keren' bevinden zich passages uit hoofdstuk I,16; II,2 en I,4.

95 In het geval van de nagenoeg complete hoofdstukken in de rubrieken bevatten de parallelle Latijnse rubrieken slechts korte citaten uit de hoofdstukken.

Lotharius van Segni, *De miseria humanae conditionis*

Het in 1195 vervaardigde traktaat *De miseria humanae conditionis* kan beschouwd worden als een van de invloedrijkste religieuze geschriften van de late Middeleeuwen.⁹⁶ In drie boeken beschrijft Lotharius van Segni, de latere paus Innocentius III, het gehele menselijke bestaan in al zijn zondigheid, vergankelijkheid en verachtelijkheid. Het werk vertoont een radicaal dualistische visie op mens en wereld die zeker ook kritiek opriep, maar zijn populariteit niet in de weg stond. In het Latijn, maar ook in de volkstaal kende het een ruime verspreiding. Dat laatste mag opvallend heten: de radicale afwijzing van mens en wereld lijkt eerder op zijn plaats in de monastieke dan in de seculiere wereld. Toch werd het radicale ascetisme ook voor leken maatgevend; J. Reynaert spreekt in dit verband over een ‘laïcisering van de wereldverachting’.⁹⁷ In de Lage Landen werd het traktaat relatief laat, pas aan het eind van de vijftiende eeuw, vertaald door de Oudenaardse rederijker Andries van der Meulen, die daarmee naar eigen zeggen boete wilde doen voor zijn zondige leven. Voor het overige is de weerklank van *De miseria* schaars; er is sprake van een beperkte verspreiding onder leken. Waar wel sporen van receptie aangetroffen worden, gaat het bovendien vrijwel altijd om het tweede hoofdstuk van het derde boek, dat handelt over de pijnen die de kwaden zullen lijden.

De vroegste en interessantste getuige bevindt zich in het *Eerste Collatieboek*. Hierin staat behalve het tweede ook het vierde hoofdstuk van het derde boek dat gaat over het verrotten van lijken (*‘De putredine cadaverum’*). Hoewel niet duidelijk is welke Latijnse tekst Dirc van Herxen precies als uitgangspunt heeft genomen, kan Reynaert wel concluderen dat hij vrij ver van de standaardtekst afwijkt. Deze afwijkingen leveren een patroon op dat spoort met een lekenpubliek als doelgroep. Subtiële nuanceringen, ingewikkelde verklaringen of abstracte gedachten zijn weggelaten, terwijl verwijzingen naar Schriftplaatsen expliciet worden gemaakt. Het excerpt uit het vierde hoofdstuk over de lijken gaat naadloos over in een gedeelte uit de *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis* waarin wordt gepleit voor een leven in dienst van de geest en niet van het lichaam. Omdat deze combinatie vaker voorkomt, zit hier waarschijnlijk een Latijns *florilegium* achter. Reynaert typeert Dirc van Herxens werkwijze als vertaler heel pregnant: het ging de maker van het excerpt niet zozeer om een getrouwe vertaling van zijn brontekst als zodanig, ‘als wel om een kernachtige, eenvoudige weergave van de portee ervan met het oog op het aanscherpen van het mortaliteitsbesef en van een daardoor te motiveren toewending tot het geestelijke bij de toehoorders’.⁹⁸

Gerard Zerbolt van Zutphen, *De vestibus pretiosis*

Onder de rubriek ‘Van costeliken clederen te scuwen’ heeft Dirc van Herxen een vertaling opgenomen van het traktaat *De vestibus pretiosis* van Gerard Zerbolt. Dit kleine geschrift ageert tegen luxueuze kleding en voert een pleidooi om eenvoudig gekleed te

96 Over dit geschrift en de receptie ervan in de Nederlanden, zie Reynaert 1996.

97 Reynaert 1996, p. 191.

98 Reynaert 1996, p. 195.

gaan.⁹⁹ Thomas Kock laat zien dat het een actueel stedelijk thema behandelt, omdat het onduidelijk was hoe de broeders van het gemene leven hun levensvorm konden uitdrukken in hun kleding. Ook in *Super modo vivendi* behandelt Gerard Zerbolt deze kwestie. Gezien hun *status medius* dienen de broeders zich niet te kleden in een monnikspij, maar een wereldlijke dracht te voeren die eenvoudig en nederig is, zo geeft hij daarin aan. Het gaat in deze zaak overigens ook om de vraag hoe een leek die zich voelde aangetrokken tot de Moderne Devotie, maar zich niet bij een gemeenschap wilde aansluiten, in de stad een devoot leven kon leiden. De wijze van kleden was een van de facetten waarin zo'n persoon een devoot leven tot uitdrukking kon brengen.

In *De vestibus pretiosis* toont Zerbolt drie zaken aan: dat het zonde is om kostbare kleding te dragen, dat het een deugd is zich eenvoudig te kleden en dat de mensen die het volk willen afhouden van het dragen van eenvoudige kledij het bij het verkeerde eind hebben. De mening van de tegenpartij vat hij samen in vijf punten, die hij met behulp van kerkelijke autoriteiten weerlegt. De meeste citaten die hij aanhaalt, komen uit theologische handboeken van Thomas van Aquino en Johannes van Freiburg. Soms hanteert Zerbolt een spitsvondige argumentatie, wanneer hij bijvoorbeeld zijn tegenstanders verwijt dat ze een bepaald citaat van Augustinus niet correct aanhalen.

Dirc van Herxen heeft in zijn Latijnse *collationale* het traktaat van Zerbolt opgenomen in de rubriek 'De vestibus humilibus'.¹⁰⁰ Ook voor hem is het thema van de kleding dus actueel. Hij kort het traktaat in: het derde en uitvoerigste deel laat hij weg en aan het eind verwijst hij naar het traktaat zelf. De argumentatie wordt bij hem stringenter en door het toevoegen van tussenopschriften ontstaat een sterkere thematische indeling. In handschrift B zijn drie exemplen toegevoegd. Door al deze ingrepen past hij de tekst aan aan de behoeften van het geestelijk gesprek. Opvallend is ook dat het derde deel voor het publiek van de broeders van minder belang wordt geacht.

Wanneer hij voor het *Eerste Collatieboek* opnieuw naar *De vestibus pretiosis* grijpt, neemt hij niet zijn eigen verkorte Latijnse versie als uitgangspunt, maar de oorspronkelijke uitgebreide versie.¹⁰¹ Kock geeft aan dat het hier niet om een zuivere vertaling gaat, maar dat Dirc van Herxen voor de opbouw wel de brontekst volgt. In het *Eerste Collatieboek* wordt de tekst van het traktaat verdeeld over drie subrubrieken.¹⁰² De eerste twee punten worden in de eerste subrubriek behandeld; het derde punt is verdeeld over de tweede en derde subrubriek. Dirc van Herxen laat vaak de bewijzen van de autoriteiten achterwege en kort de vindplaatsen in. Opmerkelijk genoeg corrigeert hij zowel in het Latijnse als in het Middelnederlandse *collationale* een leesfout van Zerbolt in een citaat uit Jesaja. In het *Eerste Collatieboek* laat hij het derde deel van het traktaat niet weg. Gezien de andere doelgroep die hij hiermee op het oog had, is dat logisch: voor dit publiek is het wel van direct belang om te weten waarom het goed is om ook als gewone man of vrouw eenvoudige kledij te dragen. De argumentatie van de tegenpartij die

99 Zie Kock 2004 voor een uitvoerige studie over dit traktaat en de vertaling en bewerking ervan door Dirc van Herxen.

100 Een editie van de rubriek is te vinden in Kock 2004, p. 207-212.

101 Ook de volkstalige rubriek is door Kock geëditteerd (Kock 2004, p. 212-232).

102 Die verdeling over verschillende subrubrieken is in de editie van Kock niet aangegeven.

door Zerbolt in vijf punten wordt samengevat, is door Dirc van Herxen tot vier teruggebracht.¹⁰³

In het *Eerste Collatieboek* voegt hij aan het eind van het traktaat van Gerard Zerbolt nog twee teksten toe. De eerste heeft als opschrift ‘Uut enen boeke genoemt Vanden kerstenen leven van tameliken cledinghe’. Kock veronderstelt dat het hier gaat om een excerpt uit het niet overgeleverde werk *De vita cristiana* van Dirc van Herxen zelf. In het excerpt wordt uitgelegd wat geschikte kleding is voor een christen. De mens draagt kleren om zijn naaktheid te bedekken en zich te beschermen, en niet om daarmee anderen te behagen. Omdat de christen als een pelgrim op weg is naar het hemelse vaderland, moet hij zich nederig kleden in navolging van de armoede waarin Jezus leefde. Ook kan hij daarmee de toorn van God over zijn zonden verzachten. Bovendien laat hij door het dragen van dure kleding zien dat hij de armen en behoeftigen niet liefheeft. Een christen kan onmogelijk feestelijk gekleed gaan in een tijd waarin Gods wet met voeten wordt getreden en veel mensen in de macht van de duivel zijn.

De tweede tekst die wordt toegevoegd, is het exempel over abt Equitius uit de *Dialogen* van Gregorius. De keuze voor dit exempel is niet willekeurig: Zerbolt haalt Equitius zelf al aan in zijn traktaat en Dirc van Herxen grijpt dit aan om diens verhaal aan het eind van de rubriek als illustratiemateriaal op te nemen.¹⁰⁴ De abt had zo’n grote liefde om zielen tot God te brengen, dat hij overal waar hij kwam Gods Woord verkondigde. Niet iedereen was echter gecharmeerd van zijn optreden, met als gevolg dat hij zich in Rome moest komen verantwoorden. Er werd een delegatie naar zijn klooster gestuurd om hem op te halen, maar toen men met Equitius naar Rome wilde vertrekken, kwam er bericht dat de abt met rust gelaten moest worden. Het is duidelijk waarom Dirc van Herxen juist dit exempel toevoegt. Equitius wordt getekend als iemand die zulke armzalige kleren droeg dat mensen die hem niet kenden, het beneden hun waardigheid zouden vinden om hem te groeten. Toen de Romeinse commandant hem kwam halen, keek hij minachtend neer op de abt die hem zo vanuit het hooiland in zijn werkplunje tegemoet durfde treden. Desondanks straalde hij zoveel gezag uit, dat de commandant nederig aan zijn voeten viel. De les die hieruit te leren valt: mensen die zichzelf in dit aardse leven gering weten te schatten, mogen rekenen op Gods bescherming.

Gregorius de Grote, *Dialogen*

De *Dialogen* van Gregorius de Grote (ca. 540–604) hebben een zeer grote en langdurige invloed uitgeoefend op de middeleeuwse religieuze cultuur; het boek kan gelden als de bestseller van de toenmalige christelijke wereld.¹⁰⁵ De *Dialogorum libri quatuor de vita et miraculis patrum Italicorum* bevatten vier boeken die de levens van zesde-eeuwse Italiaanse

103 Het vierde argument van Zerbolt laat hij vervallen; zie Kock 2004, p. 222, n. 522.

104 Meer over de omgang van Dirc van Herxen met de *Dialogen* in de volgende paragraaf.

105 Voor deze typering, zie Clark 2003, p. 7–10. Verdere informatie over Gregorius en de *Dialogen* is te vinden in de uitleiding van de vertaling van Bartelink en Van der Meer (Bartelink en Van der Meer 2001, p. 337–393). Overigens woedt er al zeer lang een debat over de vraag of Gregorius daadwerkelijk de auteur is van het werk. Ik laat deze kwestie verder buiten beschouwing. Zie hierover uitvoerig Clark 1987 en 2003.

heiligen vertellen in het raamwerk van een tweegesprek tussen Gregorius en zijn jeugdvriend Petrus. Het tweede boek is geheel gewijd aan de grote kloosterstichter Benedictus van Nursia en de verhalen in het vierde boek staan in het teken van de onsterfelijkheid van de ziel. Zijn populariteit dankte het werk niet alleen aan het feit dat het de enige biografische bron is over de patriarch van het Westerse kloosterwezen. Het bevatte alle ingrediënten voor succes, zoals *Dialogen*-kenner Francis Clark opsomt: ‘readability, human interest, vivid tales of miraculous happenings and of awesome doom, elevated theological passages, homely examples for Christian living, spine-chilling stories of ghosts and devils, eye-witness accounts of what lay beyond the grave, colourful subject matter for sermons and for art.’¹⁰⁶ Gedurende de Middeleeuwen werd het werk vertaald in talrijke talen, van IJslands tot Bulgaars en van Duits tot Arabisch. In de veertiende eeuw bereikte de populariteit een hoogtepunt.¹⁰⁷

Juist in deze eeuw zag ook in de Lage Landen voor het eerst een vertaling van het werk het licht.¹⁰⁸ Dat wil echter niet zeggen dat Middelnederlandse auteurs al niet eerder dankbaar uit de *Dialogen* hadden geput. Geert Claassens ziet twee trends in de receptie van de *Dialogen* in de Middelnederlandse letterkunde. Excerpten uit de *Dialogen* werden ingeweven in werken van anderen, maar er ontstonden ook zelfstandige vertalingen van de gehele of gedeeltelijke brontekst. In het eerste geval zijn sporen van de *Dialogen* terug te vinden in onder andere de *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant, het anonieme catechetische traktaat *Der sielen troest* en de Middelnederlandse vertalingen van de *Legenda aurea*. Naast deze ontleningen zijn volgens Claassens kort na en onafhankelijk van elkaar twee vertalingen gemaakt van de complete tekst. Waren die in de meeste Europese gebieden al vrij vroeg beschikbaar, in de Lage Landen verschenen zij pas aan het einde van de veertiende eeuw.

De vertaling die bekend staat als de Zuidnederlandse is gemaakt door de zogenoemde Bijbelvertaler van 1360, een van de productiefste vertalers van Latijnse teksten in het Middelnederlandse taalgebied.¹⁰⁹ Zijn vertaling van de *Dialogen* uit 1388 was waarschijnlijk het laatste vertaalproject dat hij heeft afgerond. Claassens typeert de vertaling als accuraat: de brontekst wordt zo nauwkeurig mogelijk gevolgd. De tweede complete vertaling is in het noorden van de Nederlanden ontstaan, mogelijk in kringen van de Moderne Devotie. Deze zogenoemde Noordnederlandse vertaling is volgens Claassens snel gevolgd op de Zuidnederlandse.¹¹⁰ Uit het verschil in woordenschat en syntaxis blijkt dat we hier te maken hebben met een op zichzelf staande vertaling, die overigens eveneens de brontekst getrouw volgt. Waarschijnlijk eveneens uit kringen van de Moderne Devotie afkomstig is een vertaling van een gedeelte van het

¹⁰⁶ Clark 2003, p. 8.

¹⁰⁷ Clark 2003, p. 9.

¹⁰⁸ Over de *Dialogen* in het Middelnederlands, zie Claassens 2001.

¹⁰⁹ Voor een recent overzicht van de Bijbelvertaler van 1360 en zijn oeuvre, zie Kors 2007. Kors identificeert de Bijbelvertaler als Petrus Naghel, prior van het kartuizerklooster te Herne.

¹¹⁰ Claassens geeft aan dat Deschamps heeft gespeculeerd dat de Noordnederlandse vertaling rond 1400 is ontstaan. Zelf wil hij ook vasthouden aan een verschijning spoedig na de Zuidnederlandse vertaling, zonder daar dwingende argumentatie voor te leveren. Het enige houvast is 1474, het jaar waarvan het oudste handschrift met deze vertaling dateert. (Claassens 2001, p. 223.)

vierde boek van de *Dialogen*. Het lijkt erop dat de Noordnederlandse vertaling niet als bron is gebruikt voor deze vertaling, die vrijer is dan de overige twee en die door Claasens als bewerking wordt aangeduid.

Ook de manier waarop Dirc van Herxen in zijn *Eerste Collatieboek* met de stof van de *Dialogen* omgaat, schaart Classens onder de noemer van bewerking. Wat de precieze aard is van de *Dialogen*-excerpten die erin voorkomen, is hem onbekend. Hij veronderstelt dat Dirc van Herxen niet ontleende aan bestaande vertalingen, maar zelf vertaalde. Nader onderzoek naar de *Dialogen*-excerpten blijkt deze bevindingen te staven. In totaal komen in het *Eerste Collatieboek* vijftien excerpten uit de *Dialogen* voor, tien in het eerste stuk en vijf in het tweede.¹¹¹ Eén excerpt is afkomstig uit Boek I, twee uit Boek III en twaalf uit Boek IV van de *Dialogen*. Boek II, dat de levensgeschiedenis van Benedictus bevat, is dus onbenut gebleven.

De hoofdstukken uit de drie boeken waaruit Dirc van Herxen heeft geput, worden in geen van de gevallen in hun geheel vertaald. Bij uitvoerige kapitels wordt er slechts één episode uitgelicht. Zo geeft het vierde hoofdstuk van Boek I een zeer uitgebreid relaas over abt Equitius. Dirc van Herxen neemt alleen het gedeelte over waarin hij wordt opgeroepen om zich in Rome te verantwoorden over zijn prediking. Hoofdstuk 49 van Boek IV geeft drie voorbeelden van monniken die door middel van een visioen te weten komen dat zij geen angst voor de dood hoeven hebben. In het *Eerste Collatieboek* wordt alleen de monnik Antonius opgevoerd.

Echter, ook in korte hoofdstukken wordt de brontekst aangepast. Het twaalfde hoofdstuk van Boek IV geeft een beknopt verhaal over het sterven van een priester uit Nursia. Dirc van Herxen heeft aan het begin en het eind ingegrepen: de getuige van wie Gregorius dit verhaal heeft gehoord en het korte commentaar aan het slot zijn niet overgenomen. Een dergelijke ingreep is typerend voor de omgang met de excerpten uit de *Dialogen*: vrijwel steeds zijn de inleidende woorden waarin Gregorius verwijst naar zijn getuigen of naar zijn homilieën weggelaten. Ook de toelichtingen die Gregorius aan het eind geeft, zijn vrijwel allemaal niet of heel summier opgenomen. Dat geldt eveneens voor de vragen die Petrus stelt, wat betekent dat zo het dialoogkarakter verloren is gegaan. Alleen aan het eind van het excerpt over abt Equitius wordt Petrus genoemd: 'Hier uut merke, Petre, in wat Godes huede si sijn die in desen leven hem selven kunnen versmaen.'¹¹² Ook Gregorius zelf is vrijwel niet meer aanwezig in de verhalen: slechts in drie van de vijftien gevallen openen de excerpten in het *Eerste Collatieboek* met een persoonlijk voornaamwoord dat naar de verteller verwijst.¹¹³ Uit dit alles kan geconcludeerd worden dat het Dirc van Herxen primair te doen was om de wonderbaarlijke gebeurtenissen zelf die Gregorius beschrijft en dat hun inbedding in het geheel van de *Dialogen* er voor zijn doel niet toe doet.¹¹⁴

111 Zie bijlage 8 voor nadere gegevens. Deschamps 1972, p. 180 heeft het nog over elf excerpten.

112 Hs. U, f. 76v.

113 Zie de excerpten uit boek IV, hoofdstuk 31, 38 en 49.

114 In één geval is niet een wonderbaarlijke gebeurtenis maar een beschouwend gedeelte overgenomen. Het kapittel waaraan is ontleend (boek IV, hoofdstuk 49) behandelt de vraag of zij die naar de hel verwezen zijn, daar ook voor eeuwig moeten branden. Uit de diverse vragen die Petrus over deze kwestie stelt, heeft Dirc van Herxen er één uitgelicht en 'geanonimiseerd': 'Ende of yemant vraechde waerom God in ewicheit pijnjt dat mitter tijt geschiet is, daer op antwoert

Nauwkeurige bestudering van enkele hoofdstukken maakt duidelijk dat Dirc van Herxen een eigen vertaling heeft vervaardigd van de voor hem bruikbare gedeelten.¹¹⁵ Uit de vergelijking op woordniveau blijkt dat de vertaling in het *Eerste Collatieboek* voor het grootste deel een eigen vocabulaire hanteert. De keren dat de woordkeuze overeenkomt met de Noord- of de Zuidnederlandse vertaling geven geen aanleiding om een directe afhankelijkheid te veronderstellen. Op woordniveau blijkt ook de vertaling van Dirc van Herxen trouw het Latijn te volgen.¹¹⁶ Enkele keren is de vertaling in het *Eerste Collatieboek* daarbij opvallend nauwkeuriger dan de andere twee. Zo is ‘falcem facnarium’, in de twee andere vertalingen vertaald als spade of zeis, hier ‘hoeyseisen’, en ‘cellulae spatium’, in de andere vertalingen weergegeven als kamertje, wordt preciezer vertaald als ‘begrijp des cellekens’ (oppervlakte van het celletje).

Niet altijd komen de vertalers er overigens even goed uit. Zo wordt verteld dat abt Equitius de hoogwaardigheidsbekleder die hem naar Rome moet brengen, tegemoet komt in zijn werkplunje, ‘clavatis calciatus caligis’ (geschoeid met bespijkerde laarzen) en met de zeis nog op zijn schouder. Dirc van Herxen maakt hiervan ‘mit opghecloefden hoesen’ (met opengespleten laarzen), terwijl de andere vertalingen ‘mit stick lapten scoenen’ (met opgelapte schoenen) en ‘met stocke ende gescoyt met cousen’ (met knuppel en geschoeid met leren beenbekleding) hebben.¹¹⁷ In het verhaal over Romula staat dat ze getroffen werd door een verlamming omdat God haar onvolmaaktheid nog wilde bijschaven, net zoals een kunstenaar zijn beeldjes nog eens bijvijlt om ze te perfectioneren. Die beeldjes (‘sculpta sigilla’) zijn bij alle drie vertaald als gegraveerde zegels. Hoewel ‘sigillum’ inderdaad ook zegel kan betekenen, lijkt in deze context de vertaling met beeldjes logischer, hoewel geen van de vertalers deze mogelijkheid geeft.

Ook op zinsniveau blijkt de vertaling in het *Eerste Collatieboek* het Latijn over het algemeen trouw te volgen. In de exempelen over Equitius en Romula is een enkele keer een zin weggelaten die voor het verloop van het verhaal niet essentieel is, maar voor het overige is er niet ingegrepen.¹¹⁸ Uit de voorbeeldzinnen in bijlage 8 blijkt opnieuw dat

Sunte Gregorius in *Dyalogo* (...)’ Ook nu doet de inbedding in de context er niet toe.

115 Ik heb uit elk van de drie boeken van de *Dialogen* waaraan exempelen zijn ontleend, een hoofdstuk nader bestudeerd: het exempel over abt Equitius (boek I, kapittel 4), over Paulinus van Nola (boek III, kapittel 1) en Romula (boek IV, kapittel 16). Zie bijlage 8.

116 Voor de duidelijkheid zij opgemerkt dat we de Latijnse brontekst zoals Dirc van Herxen die voor zich had liggen, niet kennen. Ik ga uit van de standaardtekst in de editie van De Vogüé 1978–1980. Zie bijlage 8 voor de vindplaatsen van de geciteerde woorden.

117 In dit laatste geval zal de vertaler ‘clavatis’ in verband hebben gebracht met de andere betekenis die ‘clavus’ (spijker) ook kan hebben: helmstok. (‘Clavator’ betekent bovendien knotsdrager.)

118 In het geval van Equitius: de abt wordt in Rome verdacht gemaakt door vleiers aan het pauselijke hof. Dat die vleiers voet aan de grond krijgen, komt omdat ‘vleierij gemakkelijk binnensluipt in een hart dat door veel beslommeringen in beslag genomen wordt, als men ze niet snel van de poort van het hart terugdringt.’ Dit laatste citaat is niet overgenomen. (De vertaling is ontleend aan Bartelink en Van der Meer 2001, p. 37.) Als Equitius uiteindelijk toch niet naar Rome hoeft te komen, onthaalt hij de commandant Julianus die hem moest gaan halen nog enige tijd in zijn klooster en geeft hem een beloning voor zijn inspanningen. Ook dit laatste staat niet vermeld. In het geval van Romula: de informatie over haar leidsvrouw Redempta wordt weggelaten (zij was op haar beurt leerlinge geweest van een zeer deugdzaame kluiszenares). Vóór het licht- en geurwonder wordt beschreven, bevestigt de verteller de authenticiteit hiervan: ‘Wat zich vervolgens afspeelde, werd door hun relaas aan velen bekend. Ook ik heb dat toentertijd vernomen.’ (Bartelink en Van der Meer 2001, p. 270.) Deze zin is weggelaten. Ook is niet weergegeven dat de omstanders naderhand vertellen dat hun lichamen verstijfden door de vrees voor het wonder.

er geen aanleiding is om te veronderstellen dat de vertaling schatplichtig is aan de Noord- of Zuidnederlandse vertaling. Wel valt op dat de vertaling van Dirc van Herxen op een aantal punten een wat vrijere, kernachtiger weergave heeft dan de twee andere en soms kleine gedeelten onvertaald laat. Zie bijvoorbeeld de uitspraak waarmee Equitius aan het pauselijk hof in diskrediet wordt gebracht:¹¹⁹

Eo tempore clerici huius apostolicae sedis antistiti adulando questi sunt, dicentes: 'Quis est iste vir rusticus, qui auctoritatem sibi praedicationis arripuit, at officium apostolici nostri domini sibimet usurpare indoctus praesumit?'

Dirc van Herxen	So hebben die clercke den pawes clagende smeyliker aengebrought, seggende: 'Wie is dese gebuer die hem predikens onderwijnt ongeerloft van onsen heiligen vader den pawes?'
Noordnederlandse vertaling	Inder selver tijt quamen clercken deses stoels van Rome ende claechden den paeus, segghende: 'Wie is dese rustier die van hem selven aen neemt dye macht te prediken ende hem vermeten heeft an te nemen dat ambocht ons liefs heren des paeus nu hi nochtans ongheleert is?'
Bijbelvertaler van 1360	De clerke van I paeus setele te dien tide smeekende beclageden si hen vore den paeus ende seiden: 'Wie es dese dorpman die de macht van predekene an genomen heeft ende onder wendt hem ongeleert an hem te treckene sheren ons paeus dienst?'

Tabel 6 Een vergelijking tussen de vertaling van Gregorius' Dialogen in het Eerste Collatieboek en de Noord- en Zuidnederlandse vertaling (Dialogen, boek I, kap. IV)

Vergelijk ook de passage waarin bisschop Paulinus, die zich vrijwillig overgegeven heeft aan de barbaren en als slaaf in Noord-Afrika te werk is gesteld, zijn identiteit gedwongen is te onthullen aan zijn heidense meester:

Cumque instanter ille requireret, ut non quid esset, sed quid in sua terra fuisset indicaret, atque hoc ab eo iteratione frequentis inquisitionis exigeret, vir Domini, constrictus magnis coniuurationibus, iam non valens negare quid esset, episcopum se fuisse testatus est.

Dirc van Herxen	Mer doe hi mit eernste eyschede dat hi hem openen soude niet wie hi nu waer, mer wat hi in sinen lande gheweest hadde, ende niet of en liet willende dat weten, so is die man Godes mit groten bezwingen gedwongen te lyen dat hi een bisscop geweest hadde.
Noordnederlandse vertaling	Des conincs swagher vraechde hem naersteliken dat hi hem segghen woude niet wie hi nu waer, mer wat hi in sinen lande gheweest hadde, ende doe hi dat dicke wederhaelde ende mit stadighen vraghen hem dat of persede, wort die man Gods ten lesten mit groten besweringe van hem so seer benauwet, dat hi die waerheit niet langher verswighen en mochte, ende beliede dat hi een bisscop geweest hadde.

Bijbelvertaler van 1360	Ende doe hijs nerenstelec vraechde dat hi hem seggen soude niet wat hi ware mer wat hi geweest hadde in sinen lande, ende als hi hem dit menechwerwen vraechde, doe dese Paulinus verbonden wert met groten besweringen om dat hi thant niet en mochte loechgenen wie hi ware, so seide hi dat hi bisscop geweest hadde.
-------------------------	--

Tabel 7: Een vergelijking tussen de vertaling van Gregorius' *Dialogen* in het *Eerste Collatieboek* en de Noord- en Zuidnederlandse vertaling (*Dialogen*, boek III, kap. I)

We kunnen concluderen dat Dirc van Herxen de gedeelten uit de *Dialogen* die hij in het *Eerste Collatieboek* wilde opnemen, zelf opnieuw heeft vertaald. De stukken die hij nodig heeft, ontdoet hij van overtoellige elementen, waarbij het dialoogkarakter verloren gaat en het exempel zelf de volle nadruk krijgt. De bewerking die zo ontstaat, springt enerzijds nauwkeurig om met details uit de Latijnse brontekst, maar geeft anderzijds omslachtige zinsconstructies soms bondiger weer.

Het komt er dus op neer dat in de kring van de Moderne Devotie een gevarieerd aanbod aan *Dialogen* circuleerde: de complete Noordnederlandse vertaling, de bewerking van gedeelten uit Boek IV plus de bewerking in het *Eerste Collatieboek*. In alle drie de gevallen gaat het om vertalingen die onafhankelijk van de Zuidnederlandse vertaling en van elkaar zijn vervaardigd.¹²⁰ Claassens geeft aan dat dit fenomeen van de 'multiple translations' niet simpelweg verklaard kan worden door aan te nemen dat men niet op de hoogte was van al bestaande vertalingen. Hij oppert dat men mogelijk opnieuw vertaalde uit onvrede met de bestaande versies die te ver afweken van de Latijnse brontekst. In het geval van de *Dialogen* is dat echter minder waarschijnlijk, omdat zowel de Zuid- als de Noordnederlandse vertaling dicht bij het origineel blijven. Een andere verklaring van Claassens luidt dat de vertaalactiviteit in kringen van de Moderne Devotie als een devote handeling in zichzelf werd beschouwd. In het geval van Dirc van Herxen kunnen er ook gewoon pragmatische overwegingen aan zijn eigen vertaalactiviteit ten grondslag hebben gelegen, wat natuurlijk laatstgenoemde uitleg niet uitsluit. Gezien de nauwe relatie met het Latijnse *rapiarium* zal Dirc van Herxen in veel gevallen het materiaal voor het *Eerste Collatieboek* vanuit de Latijnse bronnen hebben verzameld. Direct zelf vertalen is veel minder omslachtig dan eerst een volkstalige vertaling te pakken zien te krijgen en die vervolgens aan te passen aan de eigen wensen. Iemand als Dirc van Herxen was in ieder geval capabel genoeg om in dit hele proces zelf aan het roer te staan.

120 Ook de bewerking van boek IV en de vertaling van Dirc van Herxen vertonen geen afhankelijkheid. Voor een uitgave van deze bewerking, zie Jaatinen 1952 (naar het verloren gegane handschrift Lübeck, Stadtbibliothek hs. theol. germ. 11). Deschamps 1952 geeft een excerpt van deze vertaling in hs. Deventer, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek hs. I,40 (101 F 12).